

บทที่ 2

ความคิดเรื่องอนัตตาในพุทธปรัชญาเถรวาท

ความนำ

จากการศึกษาความคิดและคำสอนในพุทธปรัชญาเป็นที่ทราบกันทั่วไปว่า พุทธศาสนามีความแปลกอย่างเด่นชัดจากลัทธิปรัชญาศาสนาอื่น ๆ ตรงที่พุทธศาสนาปฏิเสธเรื่อง “อัตตา” โดยสอนเรื่อง “อนัตตา” ซึ่งแปลว่าไม่มีอัตตา พุทธศาสนาสอนว่าสรรพสิ่งในจักรวาลมีแต่เพียงธรรมชาติล้วน ๆ และธรรมชาติที่กล่าวถึงนี้มี 2 ประเภท ประเภทหนึ่งมีปัจจัยปรุงแต่ง ซึ่งหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไข ได้แก่ เบญจขันธ์ ซึ่งจัดเป็นธรรมชาติที่มีชื่อเรียกว่า สังขตธรรม อีกประเภทหนึ่งเป็นธรรมชาติที่ไม่มีปัจจัยอะไรปรุงแต่ง และไม่หมุนเวียนเปลี่ยนแปลง ไม่มีเกิดไม่มีดับ ได้แก่ภาวะอันเป็นที่ดับหรือเป็นความดับแห่งเบญจขันธ์ หรือสังขตธรรม โดยเป็นความดับที่ไม่เหลืออัตตา หรือตัวตน เป็นภาวะที่ว่างจากอัตตาหรือตัวตน เป็นธรรมชาติที่มีชื่อเรียกว่า อสังขตธรรม ซึ่งพุทธปรัชญาเถรวาทหมายความว่า นิพพาน ซึ่งเป็นความคิดหลักและเป้าหมายอันสูงสุด ฉะนั้นการศึกษาวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องนิพพานก็เป็นการวิเคราะห์แนวความคิดเรื่อง อนัตตานั้นเอง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

*ในประเด็นนี้ยังมีข้อถกเถียงของนักปราชญ์อื่น ๆ อีก เช่น พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) และพระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร มิถุณย์) ยืนยันในมตินี้ แต่ท่านพุทธทาสภิกขุ มีความเห็นแย้งกันในประเด็นนี้ โดยเห็นว่า อภิปริยทฤษฎีและอเหตุกทฤษฎี เป็นต้นก็เป็นทฤษฎีอนัตตาอีกแบบหนึ่ง

ความหมายของ อัตตา และอนัตตา

การศึกษาแนวความคิดเรื่องอนัตตา จำเป็นที่จะต้องเข้าไปตรวจสอบเรื่องความคิดเกี่ยวกับอัตตา ในปรัชญาของพราหมณ์ เนื่องจากพุทธปรัชญาในยุคต้นพุทธกาลเป็นแนวคิดที่เกิดขึ้นมาในท่ามกลางความเชื่อในเรื่อง อัตตา ของพราหมณ์ ความคิดเรื่องอนัตตา ในพุทธปรัชญาเป็นการแย้งต่อความคิดเรื่องอัตตาของพราหมณ์ เมื่อเข้าใจแนวความคิดเรื่องอัตตาของปรัชญาพราหมณ์ก็จะทำให้เข้าใจแนวความคิดเรื่องการปฏิเสธอัตตาหรืออนัตตาของพระพุทธเจ้าได้

ในสมัยพุทธกาล ดังที่กล่าวมา ศาสนาสำคัญในอินเดีย เช่น ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาเชน ล้วนสอนเรื่องอัตตา หรือตัวตน ซึ่งศาสนาพราหมณ์เรียกว่า “อาตมัน” ส่วนศาสนาเชน เรียกว่า “ชีวะ” ในช่วงเวลานั้น พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาเดียวหรือแนวความคิดเดียวที่ประกาศสอนเรื่องอนัตตาในลักษณะที่ขัดแย้งกับคำสอนเรื่องอัตตา ของศาสนาอื่น ๆ คำสอนเรื่องอนัตตาถือว่าเป็นลักษณะพิเศษมีเฉพาะในพุทธศาสนา ไม่มีปรากฏในลัทธิศาสนาอื่นใดในโลก (ในประเด็นนี้ยังมีข้อถกเถียงอื่นอีก) ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถา สัมโมหวิโนทนีว่

อนัตตลักษณะไม่ปรากฏ มีคมน ไม่แจ่มแจ้ง แสงตลอดได้โดยยาก ทำให้เข้าใจได้ยาก แต่อนิจจลักษณะ และทุกขลักษณะ พระตถาคตทั้งหลายจะทรงอุบัติหรือไม่ หรือไม่อุบัติก็ตาม ย่อมปรากฏให้เห็นได้ ส่วนอนัตตลักษณะย่อมไม่ปรากฏให้เห็น นอกจากอุบัติขึ้นของพระตถาคต จะปรากฏก็แต่ในกาลอุบัติของพระตถาคตเท่านั้น.²

จากแนวความคิดกว้าง ๆ ที่กล่าวมาในพุทธปรัชญาเถรวาท จึงมองเห็นแนวทางในการวิเคราะห์ความคิดเรื่อง “อนัตตา” ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกอันเป็นพระสูตรเดิมที่แสดงโดยพระพุทธเจ้า โดยศึกษาวิเคราะห์ในประเด็นต่อไปนี้

- ก. วิเคราะห์ความหมายของคำว่า อัตตา และอนัตตา
- ข. วิเคราะห์ความหมายของคำว่า สังขตธรรม และอสังขตธรรม

¹ อภิธรรมปิฎก เล่ม 2 วิกังค ภาคที่ 1 และอรรถกถา หน้า174.

ค. วิเคราะห์และตีความเรื่อง เบญจขันธ์

ง. วิเคราะห์เรื่องปฏิจสมเด็จพระพุทธเจ้า 4 เป็นต้น

วิธีการที่ใช้คือสืบสาวเข้าไปในคัมภีร์พระไตรปิฎกว่า พุทธมคิเกี่ยวกับประเด็นเหล่านี้เป็นอย่างไร โดยอาศัยมติของนักปราชญ์ทางพุทธศาสนาวิเคราะห์แล้วสรุปเป็นประเด็นความคิดหลักในพุทธปรัชญาเถรวาทดังต่อไปนี้

อตฺตาในศาสนาพราหมณ์²

แนวความคิดเรื่อง“อตฺตา”ของพราหมณ์มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์สำคัญที่มีชื่อว่า คัมภีร์อุปนิษิต ซึ่งจะสรุปได้ดังนี้(ในปรัชญาพราหมณ์“อาตมมัน”เป็นคำใช้เรียกแทนอตฺตา)

ในคัมภีร์อุปนิษิตกล่าวว่า สิ่งทีเรียกว่าอตฺตาหรือตัวตนนี้ เป็นสิ่งที่มีอยู่และสำแดงให้ปรากฏได้เป็น 2 ลักษณะคือ อตฺตาสากล และอตฺตาข้อย คำว่า“ปรมาตมมัน”เป็นคำบัญญัติใช้เรียกตัวตนสากลหรืออตฺตาสากล ส่วนคำว่า“พรหมมัน”เป็นคำใช้แสดงถึงความเป็นจริงแท้ันสูงสุด (Ultimate Reality) ซึ่งเป็นพื้นฐานและต้นกำเนิดของสรรพสิ่งในจักรวาล ในอีกแง่หนึ่ง พรหมมันก็คือปรมาตมมันนั่นเอง

ในอุปนิษิตกล่าวถึงพรหมมันว่ามีอยู่ 2 ลักษณะคือ พรหมมันในลักษณะที่เป็นอุตรภาวะ (Transcendent) คือภาวะที่อยู่เหนือสิ่งทั้งปวง เรียกอีกอย่างว่า “ปรพรหม” เป็นสิ่งสมบูรณ์ที่ปราศจากคุณสมบัติทุกอย่าง (นิรุกณะ) ปราศจากคุณสมบัติทั้งปวง (นิรวินิษะ) และไม่อาจอธิบายได้ด้วยคำพูดหรือภาษา (อนิรวจนินิษะ) และอีกแง่หนึ่งคือในลักษณะที่เป็นอันตรภาวะ (Immanent) คือพรหมมันที่ดำรงอยู่ในสิ่งทั้งปวง เรียกว่า “อปรพรหม” หรือ “อิสวร” เป็นสิ่งทีประกอบพร้อมไปด้วยคุณสมบัติทีดีทั้งปวง (สกุณะ) และถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติทุกอย่าง (สวินิษะ) พรหมมัน ในแง่อุตรภาวะ เป็นภาวะแห่งโลกุตตระ (Acosmic) ส่วนพรหมมันในแง่อันตรภาวะเป็นภาวะแห่งโลกิยะ (Cosmic)

² สุนทร ฅ รังนี. ปรัชญาอินเดีย : ประวัติและลัทธิ (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529) หน้า 151-160.

คำว่า “ชีวาत्म” หรือ “อาत्म” เป็นคำบัญญัติขึ้นเพื่อใช้เรียกอัตตาย่อย คำว่า อาत्म เป็นคำที่แสดงถึงความเป็นตัวตนที่เที่ยงแท้เนื่องอยู่ในสรรพสิ่ง กล่าวคือ ในบรรดา สรรพสิ่งทั้งหลายที่ประสาทสัมผัสรับรู้ ตัวประสาทสัมผัสที่รับรู้เอง จิต ปัญญา และเหตุผล ล้วนมีอยู่เพื่ออาत्म และรับใช้อาत्मทั้งสิ้น “อาत्म” เป็นภาวะที่สิ่งสถิตอยู่ในสิ่งเหล่านี้ และทำให้สิ่งเหล่านี้ดำรงอยู่อย่างมีความหมาย แต่สิ่งเหล่านี้ไม่ใช่อาत्म อาत्मเป็นภาวะที่ดำรงอยู่เหนือสิ่งเหล่านี้ “อาत्म” เป็นอันติมสังข์เช่นเดียวกับพรหมัน

กล่าวได้ว่า แนวความคิดเรื่องอัตตา หรือตัวตน ในคัมภีร์อุปนิษัท เป็นตัวแทนของทุกแนวคิดที่ถือว่า มีอัตตาที่เที่ยงแท้ถาวร ในสมัยพุทธกาล การปฏิเสธอัตตาของ พุทธปรัชญา ก็คือการปฏิเสธแนวความคิดของพราหมณ์นั่นเอง คำสอนเรื่องอัตตาหรือตัวตน ในศาสนาพราหมณ์โดยสรุปก็คือ สิ่งที่เรียกว่า “อัตตา” หรือตัวตน คือสิ่งที่มีอยู่และแสดงตัวตนให้ปรากฏได้ 2 ลักษณะ คือ ปรมาत्म และชีวาत्म ปรมาत्मมีอยู่ในภาวะอันติมสังข์ ไม่ถูกจำกัดด้วยสิ่งอื่นใด เป็นสิ่งสัมบูรณ์สูงสุด (The Absolute) ในขณะที่ชีวาत्मถูก จำกัดอยู่ด้วยร่างกายเปรียบเสมือนอาการที่หุ้มห่อชีวาत्मอยู่ เมื่อยังมีวิชาชีวาत्मก็จะ ไม่อาศัยอยู่ในร่างกายเวียนว่ายตายเกิดในร่างกายใหม่ จนกว่าชีวาत्मจะหลุดพ้นจากการ พันธนาการโดยประการทั้งปวง ก็จะบรรลุสู่ความเป็นเอกภาพกับสิ่งสมบูรณ์ ซึ่งเรียกว่า พรหมัน หรือ อาत्मในที่สุด

มีแนวคิดอีกสำนักปรัชญาหนึ่ง ซึ่งคล้าย ๆ กับของพราหมณ์มาก และเกิดร่วมยุค กับพุทธปรัชญาคือ ปรัชญาเซน ซึ่งมีความคิดว่า มีชีวะ หรือวิญญาณ ซึ่งเป็นสิ่งที่จริงแท้ไม่ เปลี่ยนแปรแตกดับ ดำรงอยู่ตลอดกาล สิ่งจริงแท้หรือชีวะนี้มีอยู่มากมาย คำว่า “อัตตา” ใน ปรัชญาของเซน หมายถึงสิ่งมีชีวิตที่ประกอบด้วยร่างกายและวิญญาณ “ชีวะ” หมายถึง เฉพาะที่เป็นวิญญาณ ชีวะนี้เองเป็นแกนกลางชีวิตมนุษย์ เป็นแก่นแท้ที่ไม่แตกดับไปพร้อมกับร่างกาย เมื่อร่างกายแตกดับไป ชีวะก็จะยังคงอยู่ และเวียนว่ายตายเกิดในร่างกายต่อไป ใหม่ตราบที่ยังไม่หลุดพ้นจากกรรม

เมื่อก้าวโดยส่วนรวมแล้ว แนวความคิดเรื่อง “อัตตา” ที่เกิดขึ้นในสมัย พุทธกาล ในปรัชญาอินเดียทุกสำนัก สิ่งที่เรียกว่า “อัตตา” ก็คือ สภาวะอันหนึ่งซึ่งไม่รู้จัก เปลี่ยนแปลง แก่ ตาย แต่เป็นสภาวะที่นิรันดร์ สถิตอยู่ในร่างกาย และเป็นภาวะที่ดำรงอยู่ ไม่แตกสลายไปพร้อมกับร่างกาย เมื่อคนตายจะมีสิ่งหนึ่งที่ไม่ตาย และสิ่งนั้นจะออกจากร่าง

เก่าไปถือกำเนิดในร่างใหม่ เสมือนคนเปลี่ยนเสื้อผ้าชุดเก่า แล้วสวมเสื้อผ้าชุดใหม่ เป็นอยู่
เช่นนี้เรื่อยไป สิ่งที่ว่านี้คืออัตตานี้เอง

อนัตตา ตามมติในพุทธปรัชญาเถรวาท

มีพระพุทธพจน์ปรากฏอยู่ในพระสูตรที่พระพุทธเจ้าได้แสดงไว้ว่ามีทิฏฐิคือ
ความเห็นที่ตรงกันข้ามอยู่คู่หนึ่ง ทิฏฐิฝ่ายหนึ่งมีความเห็นว่า เบื้องหลังของสรรพสิ่ง
ต่าง ๆ ที่มองเห็นเกิดขึ้นดำรงอยู่และเป็นไปทั้งหลายในจักรวาลนี้ มีสภาวะอย่างหนึ่งคือ
อัตตาหรืออาตมันต์ตัวตนที่ถาวรเที่ยงแท้และคงอยู่ตลอดไป และอีกทิฏฐิหนึ่งมีความเห็นว่า
ไม่มีอะไรที่เป็นจริงหรือมีอยู่จริงเบื้องหลังปรากฏการณ์ทั้งหลายมีแต่การปรากฏขึ้นและดำรง
อยู่ให้เห็นชั่วคราวแล้วก็ดับสลายไปหมดสิ้นไม่มีอะไรเหลือเป็นดวงคงที่ถาวร พระพุทธเจ้า
ทรงถือว่า ทิฏฐิ 2 อย่างนี้เป็นสุดขั้วหรือสุดโต่งเกินไปดังที่ปรากฏในพระสูตรซึ่งทรงแสดง
แก่ โลกายติพราหมณ์ผู้เข้าไปทูลถามว่า

ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ สิ่งทั้งปวงมีอยู่ใช่ไหม พระผู้มีพระภาค
ตรัสตอบว่า พราหมณ์ ทรศนะที่ว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่ เป็นทรศนะที่ สุด
ข้ออย่างแรก โลกายติพราหมณ์ถามต่อไปว่า ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ สิ่งทั้ง
ปวงไม่ มีอยู่ใช่ไหม พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า พราหมณ์ ทรศนะที่
ว่าสิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่เป็นที่สุดข้ออย่างที่สอง³

³ ส.ข. 16/176.

หรือในพระสูตรที่ทรงตรัสตอบแก่กัจจายน โคตต์ภิกษุที่เข้าไปทูลถามพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับเรื่องสัมมาทิฐิ (ความเห็นที่ถูกต้อง) ว่าเป็นอย่างไร พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า

ดูกรกัจจายนะ โลกนี้โดยมากอาศัยส่วน 2 อย่างนี้คือ ความมี และ ความไม่มี ก็เมื่อบุคคลเห็นความเกิดแห่งโลกด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริง ล้วความไม่มีในโลก ย่อมไม่มี โลกนี้โดยมากยังพัวพันด้วยอุบายอุปาทาน และอภินิเวศ แต่พระอริยสาวก ย่อมไม่เข้าถึง ไม่ถือมั่น ไม่ตั้งไว้ซึ่งอุบาย และอุปาทานนั้นอันเป็นอภินิเวศและอนุสัยอันเป็นที่ตั้งมั่นแห่งจิตว่า อัตตา ของเราดังนี้ ย่อมไม่เคลือบแคลงสงสัยว่า ทุกข์นั้นแหละ เมื่อบังเกิดขึ้น ย่อมบังเกิดขึ้น ทุกข์เมื่อดับ ย่อมดับ พระอริยสาวกนั้นมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นเลย ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล กัจจายนะ จึงชื่อว่าสัมมาทิฐิ

ดูก่อนกัจจายนะ ส่วนสุดข้อที่หนึ่งนี้ว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่ ส่วนสุดข้อที่สองนี้ว่า สิ่งทั้งปวงไม่มี พระศาสดาแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปใกล้ส่วนสุดทั้งสองนั้นว่า เพราะอวิชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ... ความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ เพราะอวิชชานั้นแหละดับสํารอกโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ... ความดับแห่งทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้⁴

จากข้อความที่ปรากฏในพระสูตร เป็นการประกาศถึงจุดยืนที่แน่นอนของพุทธปรัชญาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง ก็เป็นทางสายกลางหรือมัชฌิมาปฏิปทา โดยทรง

⁴ ส.น. 16/42-44.

แสดงหลักปฏิจสมุปบาทเป็นเครื่องมือในการอธิบายหลักมัชฌิมา และได้ประกาศว่า
 ทรรณะที่เห็นว่า “อตฺตา” มีอยู่หรือทรรณะที่เห็นว่า อตฺตาไม่มี ก็ขอขาดสูญ ทั้งสอง
 ทรรณะนี้ เป็นมิจฉาทิฎฐิ คือมีความเห็นผิด เป็นทรรณะที่สุดโต่งต้องหลีกเลี่ยง ส่วน
 สัมมาทิฎฐิคือความเห็นที่ถูกต้อง เป็นทรรณะที่เป็นทางสายกลาง พระพุทธเจ้าแสดงว่าสิ่ง
 ทั้งหลายดำรงอยู่หรือเป็นไปตามธรรมดาของมันด้วยเหตุปัจจัย ไม่ขึ้นต่อการยึดถือของใครๆ
 ใครจะเข้าไปยึดถือหรือครอบครองสั่งบังคับไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร เมื่อมีเหตุปัจจัย
 พร้อมให้เกิด มันก็เกิด เมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมให้มันดับ มันก็ดับตามเหตุปัจจัย ทรรณะทาง
 ปรัชญาของพระพุทธองค์เป็นกลาง ๆ ไม่ดึงไปสู่ทรรณะที่สุดโต่งทั้งสอง คือทรรณะที่ว่า
 สรรพสิ่งมีอยู่ มีชื่อว่า อตฺถิกทิฎฐิ หรือ สัสสตทิฎฐิ⁵ และทรรณะที่ถือว่า สรรพสิ่งไม่มีอยู่
 มีชื่อว่า นตฺถิกทิฎฐิ หรือ อจฺเจตทิฎฐิ⁶ ความหยั่งรู้ของพระอรหันต์ในพระสูตรนี้เป็น
 ความหยั่งรู้ หรือเข้าใจแจ่มแจ้งในทางสายกลาง หรือ ปฏิจสมุปบาท ความหยั่งรู้แบบนี้เรียก
 ว่า วิชชา เพราะดับ อวิชชา คือความไม่รู้ได้ ความเข้าไปยึดถือเอาทรรณะใด ๆ ที่เป็นสุด
 โต่ง ได้ถูกปฏิเสธจากพระพุทธเจ้า และถือว่าเป็นอวิชชาเพราะอาศัยอุปาทานคือความยึดถือ
 นั้น ดังนั้นจึงขอสรุปจุดยืนของพุทธปรัชญาเถรวาท ไว้ในที่นี้ด้วยพระพุทธพจน์ว่า

เอเต เต พุราหุณฺณ อุโป อนุโต อนุปกมฺม มชฺเณน คถาคโต ชมฺม
 เทเสติ ; อวิชชาปจฺจยา สงฺขารา สงฺขาราปจฺจยา วิญฺญาณํ ฯเปฯ
 แนะพราหฺมณฺ์ คถาคตฺไมเอียงเข้าหาที่สุดสองอย่างนั้น ย่อมแสดง
 ธรรมในท่ามกลางว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขาร
 เป็นปัจจัย วิญฺญาณจึงมี ฯลฯ⁷

^{5 - 6} ชื่อทิฎฐิ เรียกตามการตีความของพระอรรถกถาจารย์ ในอรรถกถาสังยุต
 คณิกาย ภาค 2 หน้า 42. และพระธรรมปิฎก. (ป.อ. ปยุตฺโต) ในพุทธธรรม(กรุงเทพฯ :
 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , 2538) หน้า 385.

⁷ ส.น. 16/170.

ในที่นี้กล่าวให้ชัดก็คือว่า คำสอนเรื่องอนิจจัง ทุกขัง มีปรากฏอยู่แล้วในลัทธิคำสอนของศาสนาอื่น โดยเฉพาะศาสนาพราหมณ์ ก่อนกาลอุบัติของพระพุทธเจ้า ศาสนาพราหมณ์สอนเรื่องอัตตาคืออยู่แล้ว เมื่อพระพุทธเจ้าทรงประกาศคำสอนที่ปฏิเสธอัตตา พระองค์ทรงใช้คำว่า “อนัตตา” (น + อตฺตา) แปลว่า ไม่มีอัตตา หรือไม่ใช่อัตตา ไม่เป็นอัตตา เพื่อความเข้าใจในทฤษฎีอนัตตา ก่อนที่จะรู้ว่าพุทธปรัชญาปฏิเสธอัตตาอย่างไร จะกลับไปพิจารณาพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเอาไว้ก่อน

พระสูตรที่ทรงแสดงปฏิเสธเรื่องอัตตาหรืออาตมัน โดยทรงสอนเรื่องอนัตตา ชื่ออนัตตลักขณสูตร ทรงแสดงแก่อัญญาวัคคีย์ เป็นครั้งแรก ดังนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้ารูปนี้จักได้เป็นอัตตาแล้วไซ้ร้ รูปนี้ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลพึงได้ในรูปว่า รูปของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะรูปเป็นอนัตตา ฉะนั้นรูปจึงเป็นไปเพื่ออาหาร และบุคคลย่อมไม่ได้ในรูปว่า รูปของเราจงเป็นอย่างนี้เถิด รูปของเราอย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย. . . เวทนาเป็นอนัตตา ฯลฯ . . . สัญญาเป็นอนัตตา ฯลฯ . . . สังขารทั้งหลายเป็นอนัตตา ฯลฯ . . . วิญญาณเป็นอนัตตา ฯลฯ . . .⁸

จากอนัตตลักขณสูตร พระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธ ขันธ์ 5 หรือ เบญจขันธ์ว่าไม่เป็นอัตตา คือเป็น อนัตตา เนื่องจากพุทธปรัชญามองโลกและชีวิตว่าประกอบด้วยขันธ์ 5 ถ้าจะมีอัตตา หรือตัวตนอยู่ ก็ต้องเป็นขันธ์ใดขันธ์หนึ่งในขันธ์ 5 นี้ แต่พิจารณาตามพุทธมติแล้ว ปรากฏว่าขันธ์ 5 ไม่มีขันธ์ใดเที่ยง ทุกขันธ์ล้วนแต่ไม่เที่ยงและเป็นทุกข์ เมื่อเป็นดังนี้ ขันธ์ ๕ จึงเป็นอนัตตา มีพระพุทธพจน์ปรากฏอยู่ในคัมภีร์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย รูป. . . เวทนา. . . สัญญา. . . สังขาร. . . วิญญาณ ไม่เที่ยง
สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งนั้น

⁸ ส.ข. 17/127-128.

ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นอย่างนั้น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา ข้อนี้อริยสาวกพึง
 หยั่งเห็นด้วยปัญญาตามความเป็นจริง อย่างนี้.⁹

ที่กล่าวว่าพุทธปรัชญามองว่าโลกและชีวิตประกอบด้วยขั้น 5 เท่านั้น และ
 เพราะความที่โลกประกอบด้วยขั้น 5 พุทธปรัชญาจึงกล่าวว่า เป็นอนัตตา มีพระพุทธพจน์
 เป็นหลักฐานว่า ครั้งหนึ่งพระอานนท์ได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า สิ่ง que เรียกว่าโลก ตาม
 ทรรศนะของพระพุทธองค์ มีความหมายว่าอย่างไร พระพุทธองค์ทรงตอบว่า ในทรรศนะ
 ของพระองค์ คำว่า โลกหมายถึงสิ่งที่มีความแตกสลายเป็นธรรมชาติ และจากนั้นทรงชี้แจง
 ว่ามีอะไรบ้างที่จัดว่าเป็นโลก ดังนี้

ย โข อานนท ปโลกธมฺมํ อโย วุจฺจติ อริยสฺส วินเข โลก.

กิญฺจานนุท ปโลกธมฺมํ. จกฺขุ โข อานนท ปโลกธมฺมํ . รูปา ปโลกธมฺโม.

จกฺขุวิญฺญาณํ ปโลกธมฺมํ. จกฺขุสมฺมุสฺสโต ปโลกธมฺโม. ยมฺปิทํ จกฺขุสมฺมุสฺส-
 ปจฺจยา ตมฺปิ ปโลกธมฺมํ . . . มโน ปโลกธมฺโม. ธมฺมา ปโลกธมฺมา.

มโนวิญฺญาณํ ปโลกธมฺมํ. มโนสมฺมุสฺสโต ปโลกธมฺโม. ยมฺปิทํ มโนสมฺมุสฺส-
 ปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทนยิตฺตํ สุขํ वा ทุกขํ वा อทุกฺขมสุขํ वा ตมฺปิ ปโลกธมฺมํ.

อานนทํ สิ่งใดมีความแตกสลายเป็นธรรมชาติ สิ่งนั้นเรียกว่าโลก

ในวินัยของพระอริยะ อานนท อะไรบ้างที่มีความแตกสลายเป็นธรรมชาติ

จักขุนั้นแล อานนท มีความแตกสลายไปเป็นธรรมชาติ. . . รูปมีความแตกสลาย

ไปเป็นธรรมชาติ จักขุวิญญาณมีความแตกสลายไปเป็นธรรมชาติ

จักขุสัมผัสมีความแตกสลายไปเป็นธรรมชาติ เวทนาใดที่เกิดจากจักขุสัมผัส

ไม่ว่าจะเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ เวทนานั้นมีความแตกสลายไป

เป็นธรรมชาติ ... ใจมีความแตกสลายไปเป็นธรรมชาติ . . . มโนสัมผัสมีความ

แตกสลายไปเป็นธรรมชาติ เวทนาใดที่เกิดจากมโนสัมผัส ไม่ว่าจะเป็สุข

⁹ ส.ข. 17/15.

ทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ เวทนาก็มีความแตกสลายไปเป็นธรรมชาติ¹⁰

จากข้อความในพระสูตรนี้ สิ่งที่เป็นโลกทั้งโลกกายภาพภายนอกคือรูปธรรมทั้งหมดรวมอยู่ในที่นี้คือ อายุคนะ 12 นั่นเอง ซึ่งจำแนกออกเป็นอายุคนะภายใน 6 และอายุคนะภายนอก 6 มีพระพุทธพจน์ที่ตรัสเกี่ยวกับอายุคนะในที่อื่นอีกเช่น

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดง “สรรพสิ่ง” แก่เธอ จงฟัง อะไรเล่าคือ สรรพสิ่ง ; ดากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธรรมารมณ์ นี้เราเรียกว่า สรรพสิ่ง¹¹

พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า “โลก โลก” ดังนี้ ด้วยเหตุเพียงไรจึงมีโลก หรือบัญญัติว่าโลก.

พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า ลูกก่อนสมิทธิ ที่ใดมีตา มีรูป มีจักขุวิญญาณ มีธรรมอันพึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณ ที่นั่นก็มีโลก หรือบัญญัติว่าโลก ที่ใดมีหู . . มีจมูก . . มีลิ้น . . มีกาย . . มีใจ . . มีธรรมารมณ์ มีมโนวิญญาณ มีสิ่งอันพึงรู้ด้วยมโนวิญญาณ ที่นั่นมีโลกหรือบัญญัติว่าโลก¹²

และพระพุทธพจน์ที่แสดงว่า อายุคนะ 12 เหล่านี้เป็นอนัตตาซึ่งก็ถือเอาความว่าโลกในพุทธปรัชญาเป็นอนัตตา ดังพระพุทธพจน์ในพระสูตรว่า

ภิกษุทั้งหลาย ตา . . หู . . จมูก . . ลิ้น . . กาย . . ใจ . . ไม่เที่ยง . . เป็นทุกข์ . . เป็นอนัตตา, แม้สิ่งที่เป็นเหตุปัจจัยให้ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเกิดจากสิ่ง

¹⁰ ต้.สพ. 18/101.

¹¹ ต้.สพ. 18/24.

¹² ต้.สพ. 18/75.

ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง จักเป็นสุข จักเป็นอัตตาได้แต่ที่ไหน
 รูป...เสียง...กลิ่น...รส...โณภูัพพะ...ธรรมารมณั้ ไม่เที่ยง... เป็นทุกข์...
 เป็น อนัตตา, แม้สิ่งที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้รูป เสียง กลิ่น รส โณภูัพพะ
 ธรรมารมณั้เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา รูปเสียง กลิ่น รส โณภูัพพะ
 ธรรมารมณั้ ซึ่งเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักป็นของเที่ยง เป็นสุข
 เป็นอัตตาได้แต่ที่ไหน¹³

ตามมติพุทธปรัชญาเถรวาท สิ่งทั้งปวงและโลกมีลักษณะ 3 อย่างเป็นองค์
 ประกอบคือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และอนัตตา คือไร้ตัวตนที่ถาวร ลักษณะ 3 อย่างนี้มีชื่อเรียก
 ว่าไตรลักษณ์¹⁴ การที่จะรู้ถึงธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย พุทธปรัชญาเริ่มวิเคราะห์จาก
 เบญจขันธ์ที่ประกอบขึ้นเป็นตัวตนในมนุษย์ แล้วจะพบว่า ลักษณะสำคัญในตัวมนุษย์และ
 โลกภายนอกอันได้แก่อารมณั้ที่มากกระทบ มีลักษณะหรือธรรมชาติของความไม่เที่ยง เป็น
 ทุกข์ เป็นอนัตตา ดังนั้นสิ่งทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นตัวตนหรือเบญจขันธ์ และโลกหรือ
 อารมณั้ที่มากกระทบต่างก็อยู่ภายใต้กฎของไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นลักษณะหรือธรรมชาติของสิ่ง
 ทั้งปวง พุทธปรัชญามีคำสอนที่เป็นพื้นฐานว่า สิ่งทั้งหลาย(ธรรม) ย่อมอยู่ภายใต้กฎ
 ไตรลักษณ์นี้ และตามพุทธปรัชญาสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่แบ่งออกเป็นสองประเภทคือ
 สังขตธรรม กับอสังขตธรรม สังขตธรรมได้แก่จิต เจตสิก และรูป ส่วนอสังขตธรรม
 ได้แก่ นิพพาน สังขตธรรมหมายถึงธรรมหรือสิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่ง ซึ่งหมายถึงสิ่งทั้งปวงที่มี
 อยู่ในจักรวาล นิพพานเป็นอสังขตธรรม คือไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง มีความเที่ยงแท้ไม่เป็นทุกข์
 แต่เป็นอนัตตา ดังข้อความปรากฏในพระสูตรว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคคอุบัตินั้นก็ตาม ไม่อุบัตินั้นก็ตาม
 ชาติุนั้นคือความตั้งอยู่เป็นธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่

¹³ ส.สพ. 18/221-6.

¹⁴ พระเทพเวที (ประยุทธิ์ ประยุคิโต) , พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับ

อย่างนั้น พระตถาคตบรรลุนิพพานแล้วนั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง...
 สังขาร ทั้งปวงเป็นทุกข์ ... ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ครั้นแล้วจึงบอก
 แสดง บัญญัติ แด่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่า ธรรมทั้งปวง
 เป็นอนัตตา¹⁵

ความหมายของ สังขตธรรม และอสังขตธรรม

คำว่า ธรรมในที่นี้ มีความหมายรวมเอาสังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งหมดจาก
 พุทธภาษิตที่กล่าวมาแล้วว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา (สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา) อธิบายว่า สิ่งทั้ง
 ปวงเป็นเพียงสักว่า ธรรม หรือสิ่ง ๆ หนึ่งเท่านั้น เป็นธรรมชาติ คำว่า ธรรมที่กล่าวถึงในหลัก
 อนัตตาแห่งกฎไตรลักษณ์ ท่านใช้ในความหมายที่กว้างที่สุดเต็มที่สุดขอบเขตของศัพท์คือ
 หมายถึงสภาวะหรือสภาพทุกอย่าง ไม่มีขีดจำกัด ธรรมทั้งหลายทั้งปวง แยกประเภทได้เป็น 2
 อย่างตามคัมภีร์อภิธรรมปิฎกคือ¹⁶

สังขตธรรม ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง ได้แก่ ธรรมที่มีปัจจัย สภาวะที่เกิดจากปัจจัย
 ปรุงแต่งขึ้น สภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายมารวมกันแต่งสรรคขึ้น สิ่งที่มีปัจจัยประกอบเข้า หรือสิ่งที่
 ปรากฏและเป็นไปตามเงื่อนไขของปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สังขาร ซึ่งมีรากศัพท์และคำ
 แปลเหมือนกัน หมายถึงสภาวะทุกอย่างทั้งทางวัตถุและทางจิตใจ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม
 ทั้งที่เป็นโลกียและโลกุตตระ ทั้งที่ตีและชั่ว และที่เป็นกลางทั้งหมด เว้นแต่นิพพาน
 สังขตธรรมเป็นสิ่งที่ปรากฏการณ์ ปรากฏให้เราสัมผัสได้ ไม่ทางตา ก็ทางหู จมูก ลิ้น กาย
 ใจ อยู่ในวิสัยที่เราสามารถติดต่อหรือศึกษาได้ด้วยวิธีการฝ่ายศาสตร์ธรรมชาติวิทยาหรือ
 physics ธรรมหรือสิ่งประเภทนี้เป็นมายาทั้งนั้น คือประกอบด้วยสิ่งหลายสิ่งรวมกัน ตกอยู่
 ภายใต้อำนาจของการเวลา มีรูปร่างและขนาด ซึ่งล้วนแต่จะเปลี่ยนแปลงไปไม่หยุด รวม
 เรียกว่าสังขตธรรมหรือเทียบได้กับสิ่งที่ปรากฏการณ์ทั้งหลาย (phenomenon)

¹⁵ อจ.ติก. 31/576.

¹⁶ อภิ.ส. 34/702.

อสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง คือธรรมที่ไม่มีปัจจัย ภาวะที่ไม่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ภาวะที่ปัจจัยทั้งหลายไม่อาจมารังสรรค์ขึ้นและไม่ปรากฏเป็นไปตามเงื่อนไขเหตุปัจจัย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าวิสังขาร ซึ่งแปลว่า ปลอดสังขาร คือ ภาวะที่ไม่มีการปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัย ซึ่งหมายถึง นิพพาน . . . อสังขตธรรม ไม่มีปรากฏการณ์ฝ่ายวัตถุมันไม่มีปรากฏการณ์ และตรงกันข้ามกับสังขตธรรมทุกอย่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือมันเป็นภาวะที่เที่ยง ไม่เปลี่ยนแปลง และไม่ตาย ไม่มีการเกิดหรือการดับ แต่เป็นภาวะที่มีอยู่ ภาวะที่มีลักษณะอย่างนี้รวมเรียกว่า “อสังขตธรรม” มีพระพุทธพจน์เป็นหลักฐานที่แสดงเครื่องกำหนดให้รู้ลักษณะของสังขตธรรมและอสังขตธรรม ดังนี้

สังขตสูตร

ว่าด้วยลักษณะแห่งสังขตธรรม 3 ประการ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังขตลักษณะของสังขตธรรม 3 นี้คืออะไร
คือความเกิดขึ้น(ในเบื้องต้น) ย่อมปรากฏ (อุปปาโท ปญฺญาตฺติ) ความเสื่อมสิ้นไป
(ในที่สุด) ย่อมปรากฏ (วโย ปญฺญาตฺติ) เมื่อตั้งอยู่ ความแปรเปลี่ยนย่อมปรากฏ
(ฐิตสฺส อณฺฺณตฺตํ ปญฺญาตฺติ) ภิกษุทั้งหลาย สังขตลักษณะของสังขตธรรม 3
ประการดังนี้แล.

อสังขตสูตร

ว่าด้วยลักษณะแห่งอสังขตธรรม 3 ประการ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อสังขตลักษณะของอสังขตธรรม 3 นี้ คืออะไร
คือความเกิดขึ้น ไม่ปรากฏ (น อุปปาโท ปญฺญาตฺติ) ความเสื่อมสิ้นก็ไม่ปรากฏ
(น วโย ปญฺญาตฺติ) เมื่อตั้งอยู่ความแปรก็ไม่ปรากฏ (น ฐิตสฺส อณฺฺณตฺตํ ปญฺญาตฺติ)
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อสังขตลักษณะของอสังขตธรรม 3 ประการ ดังนี้แล.¹⁷

¹⁷ อจ.ติก. 20/486-487.

วิเคราะห์จากข้างมา สังขตธรรมและอสังขตธรรม หรือกล่าวคือ ธรรมทั้งปวง (สพฺเพ ธมฺมา) หากพิจารณาจากไตรลักษณ์จะมีลักษณะร่วมอยู่ประการเดียวคือ อนัตตา รวมความว่า สังขตธรรม และอสังขตธรรม ทั้งที่เป็นสังขารและมีสังขาร คือธรรมชาติทุกอย่างทั้งหมด หมายถึงนิพพานด้วย พุทธปรัชญาถือว่าเป็นอนัตตา คือไม่ใช่อัตตา หรือไร้ตัวตน ส่วนลักษณะของอนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์ เป็นคุณสมบัติเฉพาะของสังขตธรรม หรือสังขารทั่วไปอื่น ๆ ทั้งหมด ซึ่งในประเด็นนี้มีข้อความในคัมภีร์วินัยปิฎกเป็นเครื่องชี้บอกไว้ชัดเจนว่า นิพพานเป็นอนัตตา ส่วนสังขารเหลือจากนี้ก็เป็นอนัตตา และมีอนิจจตา และทุกขตาเป็นคุณสมบัติด้วย ดังนี้

อนิจฺจา สพฺพสงฺขารา ทุกฺขานตฺตา จ สงฺขตา นิพฺพานญฺเจว ปญฺญตฺติ
อนตฺตา อิติ วินิจฺฉยา.

สังขารทั้งปวงที่เป็นปัจจัยปรุงแต่ง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
และบัญญัติคือนิพพาน ท่านวินิจฉัยว่าเป็นอนัตตา”¹⁸

พุทธปรัชญาเถรวาท มีโลกทรรศน์ต่อสรรพสิ่งทั้งหลายว่าเป็นความเกี่ยวเนื่องกัน โดย ใจองไข เมื่อองค์ประกอบต่าง ๆ มาประชุมกันเข้าและเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันตามเหตุปัจจัยแก่กันปรากฏขึ้นเป็นภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นภาพรวมของปัจจัยเหล่านั้นขึ้น และได้รับการตั้งชื่อหรือกำหนดนามขึ้นมา เช่น คน ม้า รถ บ้าน ช้าง วัว ควาย เป็นต้น ซึ่งชื่อเหล่านี้ในพุทธปรัชญาถือว่าเป็นเพียงคำสมมุติหรือเป็นโวหารในทางโลกเท่านั้น (worldly convention) เพื่อความสะดวกในการสื่อสารติดต่อกัน มันไม่ใช่สภาวะที่มีอยู่จริงแท้ หมายความว่า สิ่งที่สมมุติมีชื่อตามโวหารนั้น ไม่ได้มีตัวตนอยู่จริงจากส่วนประกอบของปัจจัยทั้งหลายที่มาประชุมกันเข้า เมื่อแยกส่วนประกอบทั้งปลายออกจากกัน จะหาตัวตนของสิ่งที่สมมุติชื่อขึ้นมาไม่พบ เป็นเพียงกระบวนแห่งธรรมที่เป็นไป

¹⁸ วินย. 8/826.

ความเห็นว่าเป็นตัวตนเกิดขึ้นโดยความยึดถือหรืออุปาทาน ซึ่งความยึดถือนี้ก็เพียงส่วนหนึ่งของเหตุปัจจัยในกระบวนการแห่งธรรมที่เกิดขึ้นโดยเหตุปัจจัย ตัวคนที่แท้จริงซึ่งแยกต่างหากจากเหตุปัจจัยไม่อาจมีได้ เนื่องจากสรรพสิ่งหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่งย่อมเป็นไปและดำเนินไปอย่างเป็นกระแสซึ่งสัมพันธ์กับเหตุปัจจัย ถ้าหากมีอัตตาที่เที่ยงแท้จริง สิ่งต่าง ๆ ก็ไม่อาจดำเนินไปได้ เนื่องจากอัตตาดังกล่าวที่ไม่เป็นไปตามปัจจัยที่มาเกี่ยวข้องซึ่งดูขัดแย้งกัน พุทธปรัชญาพิจารณาสิ่งทั้งหลายว่าอยู่ในรูปของส่วนประกอบต่าง ๆ ที่มาประชุมกันเข้า ตัวตนหรืออัตตาของสิ่งทั้งหลายไม่มี สิ่งทั้งหลายเป็นเพียงภาพรวมของสิ่ง ๆ หนึ่งเท่านั้น ดังมีพุทธพจน์ยืนยันว่า

... อาศัยเครื่องไม้ เถาเชือก ดินฉาบ และหญ้า่มุง มีช่องว่างแหวดล้อม
 ย่อมเรียกกันว่าเป็นเรือนฉนโค อาศัยกระดูก เส้นเอ็น เนื้อ หนัง มีช่องว่าง
 แหวดล้อม ย่อมเรียกกันว่าเป็นคนฉนนัน...¹⁹

โดยในการมองว่าสิ่งทั้งหลายอยู่ในรูปของการรวมตัวกันของส่วนประกอบต่าง ๆ ซึ่งส่วนประกอบต่าง ๆ ก็เกิดขึ้นจากการรวมตัวของส่วนประกอบอื่น ๆ ต่อไปอีกไม่สิ้นสุด โดยนัยนี้ พุทธปรัชญาซึ่งเน้นความสนใจเรื่องของชีวิตมนุษย์ นอกจากจะแสดงส่วนประกอบทางวัตถุแล้ว พุทธปรัชญาเน้นไปในเรื่องจิตใจด้วยคือทั้งในเรื่องของรูปธรรมและนามธรรม โดยพุทธปรัชญานิยมพิจารณาสรรพสิ่งด้วยมุมมองจากเบญจขันธ์หรือขันธ์ 5 อันเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ ของสิ่งที่ปรากฏมีทั้งในรูปธรรมและนามธรรม โดยในการพิจารณาวิเคราะห์ต่อไปนี้เป็นการศึกษาวิเคราะห์เฉพาะในสิ่งที่ป็นธรรมชาติฝ่ายสังขตธรรมด้วยการใช้เบญจขันธ์เป็นองค์ประกอบในการวิเคราะห์ว่าเป็นอนัตตาอย่างไร โดยไม่รวมกันกับธรรมชาติอีกประเภทหนึ่งคือ อสังขตธรรม ซึ่งพุทธปรัชญาหมายถึงนิพพาน และแสดงว่านิพพานเป็นอนัตตาอย่างไร จะได้กล่าวถึงในข้างหน้า

¹⁹ ม.ม. 12/346.

ความหมายของเบญจขันธ์

ดังได้กล่าวมาแล้วพุทธปรัชญาวิเคราะห์สิ่งทั้งหลายที่ปรากฏทั้งในรูปธรรมและนามธรรม โดยผ่านการวิเคราะห์แยกแยะจากชีวิตของมนุษย์ เนื่องจากพุทธปรัชญาต้องการมุ่งแก้ปัญหาชีวิตของมนุษย์และถือว่าหากเข้าใจองค์ประกอบในชีวิตมนุษย์อย่างแท้จริงแล้วก็สามารถจะเข้าใจสรรพสิ่งได้ ดังนั้น ตามมติของพุทธปรัชญา จึงแยกมนุษย์ออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ ได้ 5 ส่วน โดยเรียกกันว่าขันธ์ 5 หรือเบญจขันธ์คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ

คำอธิบายและความหมายของเบญจขันธ์ ดังต่อไปนี้²⁰

รูป (corporeality) ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรม หรือส่วนที่เป็นกายภาพ ร่างกายและพฤติกรรมส่วนต่าง ๆ ที่เป็นเนื้อหนังมังสาและอวัยวะทั้งปวงของมนุษย์ หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุพร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมต่าง ๆ ของพลังงานและสสารเหล่านั้น

เวทนา (Feeling หรือ Sensation) ได้แก่ความรู้สึกละสุข ทุกข์ หรือเฉย ซึ่งเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง 5 และทางใจ

สัญญา (Perception) ได้แก่ความกำหนดได้ หรือหมายรู้ คือกำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่างถึงสิ่งที่จิตรับรู้หรือสิ่งที่ถูกรับรู้ โดยอาศัยทวารทั้ง 5 ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ (ความนึกคิดต่าง ๆ)

สังขาร (Mental Formation หรือ Volitional Activities) ได้แก่องค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่าง ๆ ของจิตมีเจตนาเป็นตัวนำ ซึ่งแต่งจิตให้ดีหรือชั่วหรือเป็นกลาง ๆ

ปรุงแปรการตรัสรู้ในใจ และการแสดงออกทางกายวาจา ให้เป็นไปต่าง ๆ เป็นที่มาของกรรม ... รวมเรียกว่า เครื่องปรุงของจิต เครื่องปรุงของความคิด

วิญญาณ (Consciousness) ได้แก่ความแจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง 5 และทางใจคือการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ

²⁰ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยพิมพ์, 2538) , หน้า 16.

ในขั้น 5 ประการนี้ 4 ขั้นอย่างหลังคือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รวมเรียกว่านามขั้น จึงสรุปได้ว่า เบญจขั้น มีเพียงรูปกับนาม และเมื่อแยกแยะวิเคราะห์เข้าไปในแต่ละขั้นเพื่อตรวจสอบสิ่งที่เรียกว่าอตฺตา หรือตัวตนที่แท้จริงซึ่งยื่นโรงอยู่เบื้องหลังตามธรรมชาติของพุทธปรัชญา จะไม่พบ “อตฺตา” ที่ว่าเลย โดยการวิเคราะห์ตามหลักพุทธปรัชญาขั้น 5 เกิดขึ้นและทำงานผสมผสานเป็นอันหนึ่งเดียวกัน มีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงอย่างแนบแน่นคล้ายกับว่าเป็นการกระทำของสิ่งเพียงสิ่งเดียว ตัวอย่างเช่น เราเห็นวัตถุชิ้นหนึ่ง เกิดการรับรู้ขั้น(วิญญาณ)ว่า “สีเหลือง” ความจำที่เคยมีอยู่ว่า (สัญญา) หมายถึงสีเหลืองนี้ หวานอร่อย คือทุเรียนอยากจะได้รับประทาน (สังขาร) หยิบสิ่งนั้น(รูป)ใส่ปาก เกิดความอร่อย ชอบ (เวทนา) อยากรับประทานอีก (สังสาร)... ฯลฯ ในคัมภีร์วิสุทธิมคฺค์ เปรียบเทียบขั้น 5 ไว้ดังนี้ รูปเหมือนภาชนะ เวทนาเหมือนโภชนะ สัญญาเหมือนกับข้าว สังขารเหมือนผู้ปรุงอาหาร วิญญาณเหมือนผู้บริโภค²¹ เบญจขั้นเหล่านี้ผสมผสานกันเป็นกระบวนการจนแยกไม่ออก ดูเหมือนเป็นสิ่ง ๆ เดียวกัน ที่กระทำการต่าง ๆ ซึ่งความรู้สึกลักษณะนี้ทำให้เกิดมีตัวตนขึ้นมา เป็นความรู้สึกว่ามี “อะไรบางอย่าง” ที่นอกเหนือไปจากส่วนทั้ง 5 นี้ แต่เมื่อพิจารณาตามหลักพุทธปรัชญาแล้วจะ ไม่มีอะไรเลยนอกจากการเกิดขึ้นและดับไปของขั้นทั้ง 5 เกิดแล้วดับไป แล้วก็เกิดใหม่ ดับใหม่ เป็นกระแสติดต่อกันไป แต่เพราะความถี่เร็วของการเกิดดับ ๆ ของเบญจขั้น ทำให้หลงผิดคิดไปว่า ไม่มีการเกิดดับ แต่กลับมีความคงที่ถาวรตลอดเวลา หากแยกส่วนประกอบต่าง ๆ ออกจากกันแล้ว จะไม่มีตัวตนอะไรเหลืออยู่เลย จะได้ทำการวิเคราะห์ตามแนวพระสูตรในพระไตรปิฎกดังนี้

รูป ได้แก่สสาร และปรากฏการณ์ของสสารรวมทั้งสรรพวัตถุทั้งหลายทั้งปวงที่อยู่ล้อมรอบตัวมนุษย์และอวัยวะทั้งหลายที่ประกอบกันขึ้นเป็นมนุษย์ รวมความคือสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตที่ปรากฏอยู่ในจักรวาลนี้ วัตถุทั้งหลายเหล่านี้เกิดจากการรวมตัวและสลายตัวของธาตุพื้นฐาน 4 ประการ ที่เรียกกันว่า มหาภูตรูป 4 คือ ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) วาโยธาตุ (ธาตุลม) จากพระสูตรแสดงว่า

²¹ วิสุทธิ. 3/58.

ผู้ใดกล่าวว่ารูปเป็นตัวตน คำกล่าวนั้นไม่สมควร ความเกิดและความเสื่อมของรูปปรากฏอยู่ เมื่อความเกิดและความเสื่อมปรากฏอยู่เช่นนี้ บุคคลควรจะกล่าวว่า “ตัวตนของฉันเกิดขึ้นและเสื่อมไป” ดังนั้น ผู้ใดกล่าวว่า รูปเป็นตัวตน คำกล่าวนั้นไม่สมควร .. รูปจึงไม่มีตัวตน...²²

จากพุทธพจน์นี้หมายความว่า รูปเป็นสิ่งที่มีการเกิดดับ มีลักษณะไม่เที่ยงแท้ถาวร จึงเป็นสิ่งไม่มีตัวตน เพราะเกิดดับ ๆ ตลอดเวลา ในที่นี้เบญจขันธ์อันเป็นฝ่ายรูปขันธ์ พุทธปรัชญาแสดงแล้วว่า ไม่มีอัตตา ในส่วนต่อไปจะวิเคราะห์ในส่วนที่เป็น นามขันธ์อันได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

ในฝ่ายนามขันธ์นี้ เวทนา สัญญา สังขาร เป็นเจตสิกธรรม คือสิ่งที่ประกอบหรือปรุงแต่งจิต อันได้แก่ วิญญาณ ดังนั้น การวิเคราะห์หากกระทำที่วิญญาณขันธ์ก็เท่ากับวิเคราะห์อีก 3 ขันธ์ที่เหลือไปด้วย หากวิญญาณขันธ์เป็นอนัตตา ก็สรุปได้ว่าสิ่งที่มาประกอบหรือปรุงแต่งก็ต้องเป็นอนัตตาไปด้วย

มีพระสูตรชื่อว่า มหาคัมภีร์สังขยสูตร. . . พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงความเข้าใจผิดในเรื่องวิญญาณ แก่พระภิกษุผู้เป็นบุตรชาวประมงรูปหนึ่งชื่อสาติ ซึ่งมีความเห็นว่า ตนเองเข้าใจถ่องแท้ในธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าดีแล้ว เทียบแสดงความเห็นว่า วิญญาณเป็นสิ่งอมตะชนิดหนึ่งที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง มีความสมบูรณ์ในตัว ไม่มีเกิดไม่มีตาย เป็นอมตะนิรันดร วิญญาณนี้แหละท่องเที่ยวไป แล่นไป หาใช่อย่างอื่นไม่ ดังมีใจความต่อไปนี้

พระพุทธเจ้า. “สาติ ความเห็นที่เหลวไหลอย่างนี้เกิดขึ้นกับเธอหรือที่เราเข้าใจว่าธรรมที่พระผู้มีพระภาคทรงสอนมีความว่า วิญญาณนี้แหละที่ท่องเที่ยวไป แล่นไป ไม่ใช่อย่างอื่นเลย”

พระสาติ. “ขอรับ ข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจว่าพระผู้มีพระภาคทรงสอนว่า วิญญาณนี้แหละที่ท่องเที่ยวไป แล่นไป หาใช่อย่างอื่นเลย”

พระพุทธเจ้า. “สาติ วิญญาณที่ว่าเป็นอย่างไร”

²² ม.ม. 14/818.

พระศาสดิ. คือสิ่งที่พูดได้รับรู้ได้ เป็นผู้เสวยผลของการกระทำทั้งดีและชั่วในที่ต่าง ๆ

พระพุทธเจ้า. คนเขลา เธอคิดว่าเราสอนเช่นนั้นหรือ เรามีได้กล่าวไว้โดยนัยต่าง ๆ หรือว่า วิญญาณเกิดเพราะมีปัจจัยมาประชุมกัน ความเกิดแห่งวิญญาณ เว้นจากปัจจัยย่อมไม่มี. . .

. . . ภิกษุทั้งหลาย วิญญาณที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยใดก็ย่อมเรียกชื่อตามปัจจัยนั้น วิญญาณที่เกิดจากตากับรูปเรียกว่า จักขุวิญญาณ วิญญาณที่เกิดจากหูกับเสียงเรียกว่า โสทวิญญาณ วิญญาณที่เกิดจากจมูกกับกลิ่นเรียกว่าฆานวิญญาณ วิญญาณที่เกิดจากลิ้นกับรสเรียกว่า ชิวหาวิญญาณ วิญญาณที่เกิดจากกายกับสัมผัสเรียกว่า กายวิญญาณ วิญญาณที่เกิดจากใจกับความรูสึกนึกคิดเรียกว่า มโนวิญญาณ เปรียบเหมือนไฟที่เกิดจากเชื้อใดก็ย่อมเรียกชื่อตามเชื่อนั้น ไฟที่เกิดจากเชื้อไม้ เรียกว่า ไฟไม้ . . ไฟที่เกิดจากป่าเรียกว่า ไฟป่า ไฟที่เกิดจากหญ้าเรียกว่า ไฟหญ้า” . . .²³

จากพระสูตรนี้จะเห็นว่า พุทธปรัชญาถือว่า วิญญาณเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นเพราะมีเหตุปัจจัยมาประชุมพร้อมกัน เปรียบเหมือนกับไฟซึ่งไม่ได้มีตัวตนจริงอยู่ในเชื้อใด ๆ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นตามเงื่อนไข และจะดับไปก็เพราะหมดเชื้อ วิญญาณในทรรศนะของพุทธปรัชญาก็เป็นฉันทนี้ ความเกิดดับ ๆ ของวิญญาณเป็นความถี่ที่ทะยอยกันอย่างรวดเร็ว ทำให้ดูเหมือนว่าไม่มีอะไรเกิด ไม่มีอะไรดับ เหมือนเปลวไฟ ซึ่งอันที่จริงดับอยู่ตลอดเวลาเช่นกัน

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า รูปขันธ์และวิญญาณขันธ์ต่างก็ไม่มีตัวตนเป็นอนัตตา และส่วนอีก 3 ขันธ์คือ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ อันเป็นสิ่งประกอบปรุงแต่งวิญญาณ เมื่อวิญญาณขันธ์เป็นอนัตตา ขันธ์ทั้ง 3 ซึ่งเป็นเจตสิกของวิญญาณก็กลายเป็นอนัตตาไปด้วย ในที่นี้ จะขอสรุปความเป็นอนัตตาของสรรพสิ่งฝ่ายสังขตธรรมด้วยพุทธพจน์ ต่อไปนี้

²³ ม.ม. 12/442-444.

ภิกขุทั้งหลาย คา . . หู . . จมูก . . ลิ้น . . กาย . . ใจ . . ไม่เที่ยง . . เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, แม้สิ่งที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ คา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา คา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเกิดจากสิ่ง ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง จักเป็นสุข จักเป็นอตฺตา ได้แต่ที่ไหน

รูป . . เสียง . . กลิ่น . . รส . . โผฏฐัพพะ . . ธรรมารมณฺ์ ไม่เที่ยง . . เป็นทุกข์ . . เป็นอนัตตา, แม้สิ่งที่เป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณฺ์เกิดขึ้น ก็ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา, รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณฺ์ ซึ่งเกิดจากสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จักเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอตฺตาได้แต่ที่ไหน. . .²⁴

ถึงตอนนี้อาจจะสรุปได้ว่า พุทธปรัชญาถือว่าสิ่งที่เป็น “อตฺตา” ไม่มี ธรรมชาติที่ปรากฏมีในโลกทั้งนามธรรม และรูปธรรมล้วนตกอยู่ในหลักของไตรลักษณ์คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ที่วิเคราะห์มาเป็นข้างฝ่ายที่พุทธปรัชญาจัดเป็น สังขตธรรม ซึ่งสิ่งที่เป็น สังขตธรรมดังที่ได้กล่าวมาแล้วล้วนตกอยู่ในกฎไตรลักษณ์ทั้ง 3 ประการนี้ แต่ยังมีธรรมชาติอีกอย่างหนึ่งซึ่งพุทธปรัชญาจัดเป็น อสังขตธรรม คือนิพพาน ซึ่งมีลักษณะร่วมกับ สังขตธรรม เพียงประการเดียวคือ ความเป็นอนัตตา ต่อไปนี้จะวิเคราะห์และนำพุทธพจน์ที่แสดงถึงพระนิพพานว่าเป็นอนัตตา เป็นอย่างไร เสร็จแล้วจะสรุปหลักอนัตตาในพุทธปรัชญาอีกครั้งหนึ่ง

ความเป็นอนัตตา ของนิพพาน

ดังได้กล่าวมาแล้ว พุทธปรัชญาได้แบ่งสิ่งทั้งหลาย (ธรรม) ออกเป็นสองประเภท คือ สังขตธรรม กับ อสังขตธรรม²⁵ ฝ่ายสังขตธรรมอันเป็นสภาวะที่ถูกปรุงแต่งให้มีปรากฏขึ้นด้วยเหตุปัจจัยต่าง ๆ และเปลี่ยนแปลงตัวเองไปตามสภาพเหตุปัจจัยนั้น ๆ โดย

²⁴ ส.สพ. 18/221-6.

²⁵ สงฺคณฺี. อ. 34/3, ธ.อ. 5/211.

ไม่มีสภาวะอันใดที่เป็นตัวคงที่อื่นโรง และเกิดขึ้นโดยตัวมันเองทุกสิ่ง ฝ่ายสังขตธรรมนี้เป็นสภาวะที่ไร้แก่นสาร ปราศจากอัตตา พุทธปรัชญาได้แสดงแล้วว่าเป็นอนัตตา นอกจากสภาพธรรมหรือสิ่งธรรมชาติ ฝ่ายสังขตธรรม พุทธปรัชญาแสดงว่าเป็นอนัตตาแล้ว ธรรมชาติอีกอย่างหนึ่งซึ่งมีคุณลักษณะตรงกันข้ามกับสังขตธรรมทุกอย่าง คือไม่มีการเกิดขึ้น ไม่มีการเปลี่ยนแปลง และไม่มีการดับสลาย ภาวะที่ว่านี้พุทธปรัชญาเถรวาทหมายเอานิพพานและถือว่านิพพานเป็นอนัตตา โดยมีพุทธพจน์กล่าวแสดงไว้ว่า

ภาวะธรรมคือนิพพานนี้ ชื่อว่าอสังขตธรรม ²⁶

ในนิพพานสูตร พระพุทธเจ้าได้ทรงบรรยายลักษณะแห่งนิพพานไว้ดังนี้

ยสฺมา จ โข ภิกฺขเว อตฺถิ อชาตํ อญฺค์ อกตํ อสงฺขตํ ตสฺมา ชาตสฺส
ญตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺรณํ ปญฺญาตฺติติ.

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติ (นิพพาน) อันไม่เกิดแล้ว อันปัจจัยกระทำไม่ได้แล้ว ปรุงแต่งไม่ได้แล้ว มีอยู่ การสลัดออก (นิพพาน) ซึ่งภาวะอันเกิดแล้ว เป็นแล้ว กระทำแล้ว ปรุงแต่งแล้ว ย่อมปรากฏ. ²⁷

มีข้อความในพระไตรปิฎกเล่มที่ 8 ระบุไว้อย่างชัดเจนว่านิพพานเป็นอนัตตา ดังมีใจความต่อไปนี้

อนิจฺจา สพฺพสงฺขารา ทุกฺขานตฺตา จ สงฺขตา นิพฺพานญฺเจว ปญฺญตฺติ
อนตฺตา อิติ วินิจฺฉยา
สังขารทั้งปวง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
ปัญญาต์ติคือนิพพานท่านวินิจฉัยว่านิพพานเป็นอนัตตา ²⁸

²⁶ อภ.ส. 34/907.

²⁷ พ.อุ. 25/160.

²⁸ วินย. 8/826.

ในข้อความนี้ท่านแสดงว่า นิพพานเป็นอนัตตา หมายความว่า คำว่านิพพานเป็น ภาวะที่สูญว่างจากทุกข์ พ้นจากกิเลสที่ปรุงแต่ง เป็นภาวะที่ไม่มีตัวตนเที่ยงแท้ดำรงอยู่ ใน คัมภีร์อรรถกถาก็มีแสดงไว้ว่า นิพพานเป็นอนัตตา ดังนี้

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ นิพฺพานํ อนฺโต กริตฺวา วุตฺตํ.

ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตานั้น พระพุทธองค์ตรัสหมายเอาพระนิพพานด้วย ²⁹

มีตัวอย่างอีกแห่งหนึ่งในคัมภีร์อรรถกถาเช่นกัน มีข้อความสนับสนุนคล้ายกันว่า

สพฺเพ ธมฺมาติ นิพฺพานมฺปิ อนฺโต กริตฺวา วุตฺตา. อนตฺตา อวสวตฺตนฺนุสฺเสน.

ธรรมทั้งปวง ครัสไว้โดยรวมแม้ทั้งนิพพานด้วย ชื่อว่าเป็นอนัตตา

โดยความหมายว่า ไม่เป็นไปในอำนาจ ³⁰

จากหลักฐานข้อความที่ปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาดังที่ยกมา แสดง จึงพอทราบได้ว่ามติของพุทธปรัชญาแสดงว่าธรรมชาติทั้ง 2 ประเภทคือ สังขตธรรม ซึ่งหมายเอาสิ่งทั้งหลายบรรดามีในโลกนี้ทั้งฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม กับอสังขตธรรม ซึ่ง พุทธปรัชญากล่าวถึงคือนิพพาน มีลักษณะร่วมกันอยู่ประการหนึ่งคือ ความเป็นอนัตตา ถ้ามติพุทธปรัชญาจะได้ความว่า สังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา หรือ สุตญญา อสังขตธรรมคือนิพพาน เป็นอนัตตา หรือสุตญญา ในที่นี้มีข้อความปรากฏเป็น หลักฐานในพระไตรปิฎกคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ซึ่งแสดงภาวะของนิพพาน (นิโรธ) โดยใช้ คำที่ตรงกันข้ามกับสังขตธรรมคือขันธ 5 ตามลำดับไป

ที่กล่าวไว้มิได้มุ่งที่จะแสดงทวินิยม (dualism) ในทางภววิทยา (ontology) เป็น เพียงกล่าวในเชิงอุปมาเปรียบเทียบเท่านั้นว่า

²⁹ นิท.อ. หน้า 8.

³⁰ ปฏิส.อ. 1/68.

เบญจขันธ์เป็นทุกข์(ทุกข์ โศ) นิพพานเป็นสุข(สุข)

เบญจขันธ์เป็นโรค นิพพานเป็นอาโรกยะ...

เบญจขันธ์มีสิ่งอื่นเป็นปัจจัย(ปรโต) นิพพานไม่มีสิ่งอื่นเป็นปัจจัย (อปรปัจจัย)

เบญจขันธ์มีความผูกพัน นิพพานไม่มีความผูกพัน..

เบญจขันธ์เป็นของไม่ยั่งยืน(อทุรวโต) นิพพานมีความยั่งยืน ... (รูว์)

เบญจขันธ์เป็นสูญญตา นิพพานเป็นสูญญตาอย่างยิ่ง

เบญจขันธ์เป็นอนัตตา นิพพานเป็นปรมัตถ...³¹

ความหมายตรงนี้ต้องการแสดงให้เห็นว่าเบญจขันธ์และนิพพานเป็นอนัตตาหรือสูญญตาเหมือนกัน เป็นที่น่าสังเกตว่า ท่านกล่าวคำแสดงความหมายของเบญจขันธ์และนิพพานมีภาวะตรงกันข้ามมาตลอดแต่พอถึงคำว่า ขันธ์ 5 เป็นสูญญะ(ว่าง) แทนที่จะใช้ว่านิพพานเป็นอสูญญะ (ไม่ว่าง) กลับใช้คำย้าเสริมขึ้นอีกว่า “ปรม สูญญ นิพพาน” นิพพานเป็น ปรมสูญญะ คือว่างอย่างยิ่ง และพอถึงขันธ์ 5 เป็นอนัตตา ท่านก็กล่าวว่า นิพพานเป็น ปรมัตถ์(ปรมุตถ์ นิพพาน) ทั้งในอรรถกถาเล่มเดียวกันก็อธิบายว่า

... โดยความเป็นสูญญะ เพราะปราศจากเจ้าของที่อยู่อาศัย ผู้รู้ ผู้กระทำ ผู้ตั้งใจ โดยความเป็นอนัตตา เพราะตนเองไม่ได้เป็นเจ้าของ...

... บทว่า ปรม สูญญ ว่างอย่างยิ่ง เพราะว่างจากสังขารทั้งหมดและเพราะว่างอย่างสูงสุด...

... บทว่า ปรมุตถ์ มีประโยชน์สูงสุด เพราะเป็นเลิศกว่าสังขตะและอสังขตะ ท่านไม่กล่าวปริยายโดยอนุโลมในสองบทนี้ เพราะนิพพาน

³¹ พ.ปฎิ. 31/735.

เป็นบุญและเพราะเป็นอนัตตา...³² (บาลีว่า นิพพานสฺส จ สฺมณฺโณ
อนตฺตา จ อมตฺมึ ทฺวเย ปฏฺิโณมปริยาโย น วุตฺโต)

เหตุผลที่พุทธปรัชญาถือว่า นิพพานเป็นอนัตตา

ความเป็นอนัตตา เป็นคำสอนหลักสำคัญยิ่งหลักหนึ่งในบรรดาหลักธรรมสำคัญที่ทำให้พุทธศาสนาต่างจากศาสนาและลัทธิอื่น ทุกคำสอนล้วนโยงใยเกี่ยวข้องกับหลักอนัตตานี้ เป้าแห่งชีวิตอันประเสริฐสุด (Summum bonum) ในพุทธศาสนาอยู่ที่นิพพาน การที่จะเข้าถึงหรือทำภาวะนิพพานให้แจ้งได้ขึ้นอยู่กับ การเข้าใจสภาวะธรรมทั้งปวงตามความเป็นจริง (ยถาภูตญาณ) ซึ่งได้อธิบายมาบ้างแล้วว่าพุทธปรัชญามองธรรมชาติทั้งหลายมีลักษณะเป็นอนัตตา โดยเป็นไปตามกระบวนการของเหตุปัจจัย หากว่ามีเหตุปัจจัยพร้อมสิ่งทั้งหลายก็บังเกิดมีขึ้น และแปรเปลี่ยนไป เมื่อเหตุปัจจัยเปลี่ยน และดับสิ้นสุดลง เมื่อเหตุปัจจัยหมดลง สภาวะธรรมหรือธรรมชาติทุกสิ่งจึงไม่มีอัตตาตัวตนอันแท้จริงของตนอยู่ นิพพานเป็นการดับหรือเป็นจุดจบของความทุกข์ การดับทุกข์หรือพ้นทุกข์ไม่ใช่เป็นการหลุดพ้นของตัวตนที่บริสุทธิ์เข้าสู่ภาวะที่เป็นอมตะ ไม่ใช่ลักษณะของอาคัมภีร์ พรหมัน อย่างที่บางลัทธิสอน แต่การหลุดพ้นจากทุกข์ หรือการดับทุกข์หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือทุกข์ดับ คือการหลุดพ้นจากตัวตนที่เรายึดมั่น โดยที่ตัวตนนี้ ไม่ได้มีมาแต่แรก การดับอวิชชา ตัณหา อุปาทานนั้นแหละคือนิพพาน... การดับทุกข์ (นิพพาน) จึงมีความหมายถึงการดับตัวตน นิพพานจึงเป็นอนัตตาในความหมายว่า นิพพานคือ ภาวะที่ดับตัวตนหรือดับความยึดถือว่ามีตัวตน ตัวฉัน (อหังการ) ของฉัน (มมังการ) และในความหมายว่าดับตัวตนนี้ นิพพานไม่ได้หมายถึงการทำลายตัวตนที่มีอยู่ หรือมีตัวตนถูกทำลายเพราะพุทธปรัชญาถือว่า ไม่มีตัวตนที่จะถูกทำลาย หรือไปสู่การถูกทำลาย เนื่องจากตัวตน (อัตตา) โดยสภาวะตามความเป็นจริงแล้วไม่ได้มีมาแต่แรก นิพพานเป็นภาวะที่พ้นจากสภาพทั้งหลายที่ปุณฺชนรู้จัก นอกเหนือไปจากการรับรู้ที่ถูกอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ครอบงำ เป็นภาวะที่เข้าถึงทันทีพร้อมกับการละกิเลสที่เคลือบคลุมใจ มีพุทธพจน์หลายแห่งที่ชี้ชัดถึงภาวะของความเป็นนิพพาน เช่น

³² ปฏฺิสี.อ. 2/369.

บรรดาสภาวะที่ว่าง (สูญญ) เหล่านั้น สภาวะว่าง 2 อย่างคือ
อักษสูญญะ และปรมัตตสูญญะ ว่าโดยใจความคือนิพพาน... เท่าเสมอกัน
โดยภาวะที่ว่างจากอตฺตา และสิ่งที่เนื่องด้วยอตฺตาและ โดยเป็นภาวะที่ว่าง
เปล่าจากสังขาร³³

...นิพพานคือความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ...นิพพานเป็น

อสังขตะ... (รากกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย อิหํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อสงฺขตํ)

นิพพานคือจุดจบของทุกข์...³⁴ และนิพพานคือความสิ้นตัณหา...³⁵ เป็นต้น

ภาวะของนิพพาน เป็นภาวะที่มีอยู่ แต่เป็นภาวะที่จะต้องเข้าถึงได้ด้วยภาวะ
การหมดสิ้นกิเลส นิพพานเป็นอสังขตธรรม คือไม่ถูกปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัย คือเป็นสิ่งที่
ภาวะแห่งปัจจัยทั้งหลายไม่อาจปรุงแต่งได้ เนื่องจากพุทธปรัชญาถือว่าปัญหาหลักที่สำคัญยิ่ง
ของมนุษย์คือทุกข์ และความทุกข์เกี่ยวข้องกับเรื่องปัญหาความเข้าใจเรื่องอตฺตา และอนตฺตา
หรือตัวตนกับความไม่มีตัวตน เป้าหมายหรือชีวิตอันประเสริฐคือการบรรลุเป็นพระอรหันต์
ซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดของพุทธปรัชญา การบรรลุอรหันต์คือ การทำนิพพานให้แจ้ง เพราะ
นิพพานคือภาวะของการสิ้นสุดแห่งความทุกข์ คือภาวะที่ปราศจากทุกข์ ในสุดตนิบาตมีพระ
พุทธพจน์หลายแห่งตรัสถึงพระอรหันต์ว่าเป็นผู้ที่ไม่มีทั้งอตฺตาและนิรตฺตา หรือ นิรุตฺต ซึ่ง
แปลว่า ไม่มีอตฺตาและไร้อตฺตา คำอธิบายนี้ชี้ให้เห็นว่า นิพพานกับอนตฺตา เป็นภาวะเดียวกัน
นิพพานคือภาวะที่ปราศจากทุกข์ทั้งหลาย จะหมดสิ้นไปได้เมื่อ อาสวะ ตัณหา อุปาทาน
ราคะ โทสะ โมหะ ไม่ปรากฏเกิดขึ้นในความรู้สึก ปรากฏการณ์เหล่านี้จะไม่ปรากฏขึ้นเมื่อ
ความรู้สึกว่า “อตฺตา” หรือ “ตัวตน” ไม่ปรากฏ ความรู้สึกที่ตัวฉันจะไม่ปรากฏเมื่อมีความรู้
ความเข้าใจในโลกตามความเป็นจริง ดังพระพุทธพจน์ว่า

³³ ปฏิส.อ. 2/286.

³⁴ ส.สพ. 18/497,674.

³⁵ ส.ข. 17/367, พ.อุ. 25/158.

ผู้ใคร่แจ้งเกี่ยวกับโลก รู้โลกตามความเป็นจริง แยกออกไปจาก
โลกได้ ไม่มีกิเลสในโลก ควบคุมอารมณ์ทั้งปวงได้ ปลดเปลื้องกิเลสทั้งหมด
ได้ ผู้นั้นสัมผัสนิพพานอันมีความสงบยิ่ง...³⁶

จากข้อความในพระสูตรนี้ นิพพานคือภาวะที่หลุดพ้นจากโลก คือการรู้โลกตาม
ความเป็นจริง ไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่นว่ามีอัตตาตัวตนที่เป็นสิ่งแท้จริง ดับความถือมั่นในวา
ทะว่ามีอัตตา แยกความรู้สึกว่ามีตัวตนนั้นออกไปเสียได้ ภาวะอันว่างหรือสงบยิ่งก็มีขึ้น เป็น
ภาวะที่ไร้อัตตาว่างจากการยึดมั่นถือมั่นทั้งปวงหรือดับทิฏฐิว่าเป็นอัตตา ในคัมภีร์มหานิทเทส
แสดงไว้ว่า

ผู้ใดมีสิ่งยึดถือเอาไว้ ผู้นั้นก็มีสิ่งที่จะต้องปล่อยละ ผู้ใดมีสิ่งที่จะต้อง
ปล่อยละ ผู้นั้นก็มีสิ่งยึดถือไว้ พระอรหันต์เป็นผู้ล่วงพ้นการยึดถือ และการ
ต้องปล่อยละไปแล้ว³⁷

เนื่องจากอัตตาหรือตัวตนเป็นสิ่งสมมุติขึ้น ไม่มีอยู่จริง เมื่อพิจารณาแยกย่อยลง
แล้วไม่เห็นอัตตาอยู่ในที่ใดเลย คำว่า อัตตา เป็นภาวะที่บุคคลเข้าไปสร้างความยึดถือ ยึดมั่น
ให้เกิดขึ้น หรือปรุงแต่งขึ้นด้วยอุปาทาน สำหรับความยึดถืออันนั้นเป็นเรื่องของความคิดเห็น
(ทิฏฐิ) ในสภาวะธรรมไม่ใช่ตัวสภาวะธรรมเอง ความยึดถือกับสภาวะธรรมเป็นคนละอย่างกัน
นิพพานเป็นภาวะที่ละอัตตา ในที่นี้อธิบายว่า เพียงไม่เข้าไปถือว่ามีอัตตา ก็ไม่ต้องละอัตตา
เพราะไม่มีอัตตาจะให้ยึดถือได้ จะเอาอัตตาที่ไหนไปละเมื่อไม่ยึดถืออะไรว่าเป็นอัตตา คือไม่
ยึดมั่นสิ่งใดว่าเป็นอัตตา ก็เป็นอันว่างจบเรื่องอัตตา สิ่งที่จะเป็นไปต่อก็คือการเข้าถึงภาวะที่
แท้จริง ซึ่งมีอยู่และไม่เกี่ยวอะไรกับอัตตา แต่เป็นอนัตตาที่มีชื่อเรียกกันว่า “นิพพาน” คำ
สอนของพระพุทธเจ้าคือสอนให้เลิกยึดถืออัตตาที่ยึดมั่นอยู่ คือทรงสอนให้เลิกยึดถือขั้น 5
ว่าเป็นอัตตา และมุ่งสู่ชีวิตที่เป็นอุคมคคิหรือเป้าหมายอันประเสริฐคือเป็นพระอรหันต์ หรือ
อนุพุทธ (ผู้ตรัสรู้ตาม) ผู้ซึ่งกระทำนิพพานให้แจ้งแล้ว คำสอนทั้งหลายทั้งปวงของพระ
พุทธเจ้าจึงมุ่งสู่เป้าหมายนี้

³⁶ อง.ติ. 21/23.

³⁷ ขุ.มहा. 29/107.

คือนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะที่เกี่ยวกับการดับทุกข์โดยตรง ดับความยึดมั่น ดับความเข้าใจผิด และดับทุกข์ดับปัญหาที่เนื่องมาจากการยึดมั่นถือมั่น ภาวะที่ดับทุกข์ในพุทธศาสนาคือภาวะแห่งนิพพานนี้เอง เป็นภาวะที่ว่างปราศจากการยึดมั่นในขั้น 5 คือเป็นภาวะที่ปราศจากการมีทิฏฐิ หรือถือพรรณนาว่ามีอัตตา หรือไม่มีอัตตาดัวตน เป็นภาวะที่ว่างอย่างยิ่งจากการยึดมั่นทั้งหลายทั้งปวง กล่าวอีกอย่างคือ ภาวะของนิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นภาวะที่เป็นความว่าง หรือสุญญตา ดังพระบาลีในพระไตรปิฎกอันเป็นพระพุทธพจน์ว่า

ปรมฺ สุญฺญํ นิพฺพานํ
นิพฺพานคือความว่างอย่างยิ่ง³⁸

ดังที่ผ่านมาได้พิจารณาแล้วว่า นอกจากจะใช้กษัตริย์คนหรือไม่มีตัวตนแล้ว มีคัมภีร์และหลักฐานในพุทธปรัชญาเถรวาทมากมายที่ระบุหรือใช้คำว่า สุญฺญ (ว่าง) หรือ สุญฺญตา อธิบายความหมายของนิพพาน มีหลักธรรมที่สัมพันธ์กันในการวิเคราะห์นิพพานคือกฎปฏิจสงมุขปาถซึ่งจะได้วิเคราะห์ต่อไปในหัวข้อข้างหน้า

สุญญตาในพุทธปรัชญาเถรวาท

มีพระพุทธพจน์ปรากฏอยู่ในที่หลายแห่งทั้งในพระสูตรและอรรถกถาที่เป็นคัมภีร์ฝ่ายพุทธปรัชญาเถรวาท ซึ่งยืนยันว่า สุญฺญตา เป็นคำสอนที่สำคัญเหมือนหัวใจของพุทธศาสนา โดยตรงย้าให้เห็นว่า ธรรมคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงนำมาแสดง ล้วนแล้วแต่อาศัยหลัก สุญฺญตา หรือเกี่ยวเนื่องเฉพาะด้วยหลัก สุญฺญตา หลักฐานมีอยู่ในคัมภีร์ว่า

เย เต สุตฺตนาตา ตถาคตภาสิตา คมฺภีรา โลกุตฺตรา สุญฺญตฺตปฏิสงฺขุตฺตา
ระเบียบแห่งสูตรใด ๆ ก็ตามที่พระตถาคตภาสิตไว้แล้ว เป็นเรื่องลึกซึ้งเหนือโลก
เนื่องเฉพาะด้วยสุญฺญตา³⁹

³⁸ จุ.ปฎิ. 31/735. , ปฎิส. อ. 2/369.

³⁹ อจ.ตัก. 20/292.

ข้อความในทำนองเดียวกันนี้ปรากฏอยู่มากหลายที่ในพระสูตร เป็นเครื่องชี้บอก
ว่า หลักธรรมคำสอนใดที่ทรงแสดง หลักคำสอนนั้นจะต้องเป็นเรื่องของความว่าง หรือไม่ก็
ต้องเกี่ยวเนื่องกับความว่างหรือสุญญตา ถ้าไม่เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสุญญตา พระพุทธองค์
จะไม่ทรงกล่าว เนื่องจากหลักสุญญตาเป็นเรื่องของการดับทุกข์ หลักธรรมในพระสูตรที่ดู
เหมือนจะปรากฏว่าหลากหลายนั้น แท้ที่จริงแล้วล้วนแต่มุ่งไปสู่หลักการเดียวกันคือ **เรื่อง
ทุกข์และการดับทุกข์** ดังมีพระพุทธพจน์ยืนยันว่า

...ปุพฺเพ จาหํ อนุรธา เอตฺรหิ จ ทฺกขณฺเจว ปญฺญเปมิ ทฺกขสฺส นโรธํ.

...อนุรธา ในอดีตก็ดี ในปัจจุบันก็ดี เราสอนแต่เรื่องทุกข์กับการดับ
ทุกข์เท่านั้น⁴⁰

หมายความว่า ตลอดเวลาหลังที่ได้ทรงตรัสรู้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า
แล้ว ทรงสอนแต่เรื่องทุกข์และการดับทุกข์เท่านั้น การดับทุกข์เป็นเป้าหมายอันสูงสุดของ
พุทธศาสนา การดับทุกข์อย่างสิ้นเชิง เป็นภาวะที่เรียกกันในพุทธศาสนาว่า “นิพพาน” ใน
ภาวะของการดับทุกข์หรือนิพพานนั้นท่านกล่าวว่า เป็นภาวะที่ว่างสูงสุดหรือเป็นความ
ว่างอย่างยิ่ง เรื่องของความว่างเป็นเรื่องของนิพพาน ภาวะนิพพานในพุทธปรัชญาเถรวาทคือ
ภาวะแห่งสุญญตา ดังในพุทธภาษิตว่า “ปรมํ สุญฺญํ นิพฺพานํ”⁴¹ ว่างอย่างยิ่งคือนิพพาน
เป็นที่สังเกตได้ในพระสูตรต่าง ๆ ว่าพระพุทธองค์ทรงใช้คำเรียกภาวะแห่ง
การดับทุกข์ในพุทธศาสนา โดยชื่อต่าง ๆ ที่มีความหมายถึงความว่างหรือสงบจากกิเลสทั้ง
หลาย เช่น นโรธ, สันติ, เขมะ, โมกขะ, วิโมกข์, บรมสัจจ์, นิพฺพุตติ, สุญฺญตา เป็นต้น. เป็น
ที่ทราบกันโดยทั่วไปในหมู่พุทธบริษัทและนักวิชาการที่สนใจในพุทธศาสนาว่า

⁴⁰ ส.สพ. 18/770, ส.ข. 17/214.

⁴¹ จุ.ปฎิ. 31/735. , ปฎิส. อ. 2/369.

เป็นเรื่องของสุญญตา นอกจากการดับทุกข์หรือสุญญตาแล้ว พระองค์ก็ไม่แสดงบัญญัติไว้ ฉะนั้น สิ่งที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในพระสูตรทั้งหลายล้วนแต่มุ่งไปสู่เป้าหมายคือ “สุญญตา” ภาวะที่ดับทุกข์ หรือ “นิพพาน” นั้นเอง มีหลักฐานจากคัมภีร์พระไตรปิฎกหลาย แห่งระบุถึง “นิพพาน” ว่าเป็น “อนัตตา” โดยใช้คำว่า “สุญญ” คือว่างจากอัตตา ซึ่งถ้าใช้ใน ความหมายนี้ก็แสดงว่า สุญญตา ที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรมีความหมายเท่ากันหรือเป็นคำที่ มีความหมายพ้องกัน (Synonym) กับ “อนัตตา” และนิพพาน ดังจะได้นำหลักฐานในคัมภีร์ มาแสดงเป็นลำดับไป.

คำว่า สุญญ เป็นรูปภาษาบาลี ในภาษาสันสกฤตใช้ว่า ศูนย์ มีความหมาย ว่า “ว่าง” สุญญตา เป็นคำนามจึงแปลว่า ความว่าง ท่านพุทธทาสภิกขุ ซึ่งเป็นนักปราชญ์ฝ่าย พุทธศาสนาเถรวาทกล่าวไว้ว่า

เรื่องของความว่าง (สุญญตา) คือเรื่องของความไม่ยึดมั่นถือมั่น ซึ่ง เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาอย่างที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสไว้ว่า สัพเพ ธมมา นาลิ อภินิเวสยา แปลว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวง อันใคร ๆ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น หรือบางที่ก็ว่า สัพเพ ธมมา อนตตา แปลว่า ธรรมทั้งปวงมิใช่ อัตตาหรือมิใช่ตัวตนหมายถึง ไม่มีตัวตนอยู่ในนั้น คือว่างจากตัวตน⁴²

อาศัยจากข้อความนี้ ความว่าง จึงหมายถึง ความไม่ยึดมั่นในสิ่งใด ๆ ว่ามีตัวตน หรืออัตตาอยู่ คือไม่มีอุปาทานในขั้น 5 เพราะพุทธปรัชญาถือว่า สิ่งทั้งหลายไร้แก่นคือ มองหาตัวตนหรืออัตตาไม่ได้เลย ภาวะที่ไม่ยึดมั่นถือมั่นนี้เองท่านเรียกว่า “ความว่าง” หรือ “สุญญตา” มีหลักฐานที่ปรากฏและอธิบายถึงภาวะแห่งสุญญตาในพระสูตรชื่อสุญญ กถา พระพุทธเจ้าทรงใช้ศัพท์ว่า “สุญญ” ทรงอธิบายและให้ความหมายว่าอย่างไร ดังจะยกมาแสดงในที่นี้

⁴² พุทธทาสภิกขุ. **สุญญตาธรรมฉบับรวมเล่ม** (กรุงเทพฯ : ธรรมสภาจัดพิมพ์ เฉพาะ, 2535), หน้า 828.

...เอกมนต์ นิสินโน โข อายสุมา อานนุโท ภควนุคฺ เอตทโวจ สุฉโย
 โลโก สุฉโย โลโกติ ภนฺเต วุจฺจติ กิตุดาวตานิ โข ภนฺเต สุฉโย โลโกติ
 วุจฺจติติ ฯ ยสุมา โข อานนุท สุฉญฺ อตุเตน วา อตุตนิเยน วา ตสุมา สุฉโย
 โลโกติ วุจฺจติ กิณฺจานนุท สุฉญฺ อตุเตน วา อตุตนิเยน วา จกฺขํ โข อานนุท
 สุฉญฺ อตุเตน วา อตุตนิเยน วา รูปา สุฉญา อตุเตน วา อตุตนิเยน วา
 จกฺขุวิณฺญาณํ สุฉญฺ อตุเตน วา อตุตนิเยน วา จกฺขุสมฺมสฺสโต สุฉโย อตุเตน
 วา อตุตนิเยน วา สมฺปปีทํ จกฺขุสมฺมสฺสปฺจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตฺตํ สฺขํ วา ทุกฺขํ
 วา อทุกฺขมสฺขํ วา ตมฺปิ สุฉญฺ อตุเตน วา อตุตนิเยน วา โสคํ สุฉญฺ ฯเปฯ
 สทฺทา สุฉญา ฆาณํ สุฉญฺ คนฺธา สุฉญา ชิฺวหา สุฉญา รสา สุฉญา กาโย
 สุฉโย โผฏฺฐพฺพา สุฉญา มโน สุฉโย อตุเตน วา อตุตนิเยน วา ธมฺมา
 สุฉญา อตุเตน วา อตุตนิเยน วา มโนวิณฺญาณํ สุฉญฺ อตุเตน วา อตุตนิเยน
 วา มโนสมฺมสฺสโต สุฉโย อตุเตน วา อตุตนิเยน วา สมฺปปีทํ มโนสมฺมสฺสปฺจฺจยา
 อุปฺปชฺชติ เวทยิตฺตํ สฺขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสฺขํ วา ตมฺปิ สุฉญฺ อตุเตน
 วา อตุตนิเยน วา ยสุมา โข อานนุท สุฉญฺ อตุเตน วา อตุตนิเยน วา ตสุมา
 สุฉโย โลโกติ วุจฺจติติ ฯ

...ครั้งนั้นแล พระอานนท นั่งลงแล้ว ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง ครั้นแล้ว
 ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ตรัสว่า โลกว่าง
 โลกว่าง ดังนี้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอแล พระองค์จึง
 ตรัสว่า โลกว่าง ฯ

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูกรอานนท เพราะว่าว่างจากตนและจากสิ่ง
 ที่เนื่องด้วยตน ฉะนั้นเราจึงกล่าวว่าโลกว่าง ดูกรอานนท อะไรเล่าว่างจากตน
 และสิ่งที่เนื่องด้วยตน ดูกรอานนท จักขุว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน
 รูปว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน จักขุวิณฺญาณว่างจากตนและสิ่งที่เนื่อง
 ด้วยตน จักขุสัมผัสว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน แม้สุขเวทนา
 ทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย
 ก็ว่างจากตนและสิ่งที่เนื่องด้วยตน หูว่าง ฯลฯ เสียงว่าง กลิ่นว่าง ลิ้นว่าง

รสว่าง กายว่าง โภภุฑพะว่าง ใจว่างจากคนและสิ่งทีเนื่องด้วยคน
 ธรรมารมณว่างจากคนและสิ่งทีเนื่องด้วยคน มโนวิญญาณว่างจากคน
 และสิ่งทีเนื่องด้วยคน แม้สุขเวทนา ทุกขเวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนา
 ทีเกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย ก็ว่างจากคนและสิ่งทีเนื่องด้วยคน
 เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวว่โลกสุญ ๔⁴³

โลกในพระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าทรงหมายถึงขันธ 5 ดังนั้น ขันธ 5 จึงเป็น
 สุญญตา คือว่างเปล่าจากอตัตา ตามมติของพระพุทธเจ้า เมื่อพิจารณาจากพระสูตรนี้ ขันธ 5
 อันเป็นที่รวมกันเข้าเป็นรูปนามเป็นมนุษย์นี้ เมื่อแยกย่อยออกแล้วก็จะไม่สามารถมองหา
 หรือพบอตัตาตัวคนอื่นใดแฝงอยู่เลย ไม่มีสิ่งใดที่เป็นตัวคนถาวรทีดำรงอยู่เบื้องหลัง
 ปรากฎการณทั้งหลายเป็นสิ่งที่ประกอบขึ้นเป็นขันธของมนุษย์และปรากฏการณภายนอกทั้ง
 หลายเป็นสิ่งที่เกิดดับสืบเนื่องกันไปตลอดเวลา ไม่มีอตัตาหรือสาระทีเที่ยงแท้ถาวรอะไร
 ดำรงอยู่เลย

ดังนั้น ในพระสูตรทียกมาแสดงนี้ ก็ชี้ให้เห็นว่ พระพุทธองค์ทรงใช้สุญญตามี
 ความหมายเท่ากับอนัตตา การทีเราจะกล่าวถึงสิ่งทั้งหลาย(ธรรม)ในความหมายทีพุทธ
 ปรชญากล่าวถึงว่ว่างจากอตัตา และสิ่งทีเกี่ยวเนื่องกับอตัตาเราจะใช้คำว่ อนัตตา หรือ
 สุญญตา แทนความหมายว่ว่างจากอตัตา อย่างจะกล่าวว่ สัพเพ รัมมา อนัตตา หรือ สัพเพ
 รัมมา สุญญตาทีได้ คัมภีร์ฝ่ายพุทธปรชญาเถรวาทมีหลายแห่งระบุว่ “นิพพาน” เป็น
 “อนัตตา” ในบางครั้งคำทีนำมาใช้ในการอธิบายความหมายของนิพพานว่ว่างจากอตัตา
 คัมภีร์บาลีทีใช้คำว่ สุญญ หรือ สุญญตา เช่น อตุตาสุญญา แปลว่ว่างจากอตัตา หรือสุญ
 จากอตัตา คือปราศจากอตัตา ดังเช่นในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่

นิพพานมโม อตุตตุเสว อภาวโต อตุตตุสุญโญ
 ธรรมคือนิพพาน สุญ(ว่าง)จากอตัตา เพราะไม่มีอตัตานั้นเอง⁴⁴

⁴³ พุ.ปฏิ. 31/633.

⁴⁴ ปฏิ.อ. 2/287.

เมื่อพิจารณาในคัมภีร์เดียวกันยังกล่าวซ้ำอีกว่า ทั้งสังขตธรรมคือสังขารทั้งปวง หรือสิ่งทั้งหลายและอสังขตธรรมคือนิพพาน ล้วนปราศจากอึดตาทั้งสิ้น ดังนี้ ดังพระบาลีว่า

สงฺขตาสงฺขตา ปน สพฺเพปิ ธมฺมา อคฺคตสงฺขตาตสฺส ปุคฺคตสฺส
 อภาวโต อคฺคตสุญฺญาติ.
 ธรรมทั้งหลายแม้ทั้งปวง ทั้งสังขตะและอสังขตะ ล้วนว่างเปล่า
 จากอึดตา เพราะความไม่มีบุคคล กล่าวคืออึดตา”⁴⁵

ยังมีหลักฐานที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธปรัชญาอีกหลายที่ซึ่งแสดงว่าท่านใช้คำว่า สุญฺญาติ ซึ่งแปลว่า ความว่าง มีความหมายกว้างขวางและครอบคลุมคำอธิบายอย่างไร ดังจะยกหลักฐานมาแสดงต่อไปนี้

หฺวตฺถสฺส อคฺคตสุญฺญํ ปุริมทฺวยมคฺคตสุญฺญมคฺคปทํ
 หฺวตฺถสฺส อคฺคตวิรหิโต มคฺโค อิติ สุญฺญาตา เตสุติ.

อริยสัจจ 2 ข้อแรก (ทุกข์และสมุทัย) ว่างจากความเที่ยง ความงาม ความสุขและอึดตา อมตบพ (นิพพาน) ว่างจากอึดตา มรรคปราศจากความเที่ยง ความสุข และอึดตา. สุญฺญาติ (ความว่าง) ในอริยสัจจ 4 เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้⁴⁶

นิพพานํ อคฺคตปรมตฺถวเสน สจฺจปาทิสเสนูปาทิสเสน จ ทฺวิธา
 กตฺวา วุตฺตํ. ตานิ เทว อคฺคตคฺคตนิยฺยสุญฺญาโต สงฺขารสุญฺญาโต จ สภากาณิ.

⁴⁵ ปฏิส.อ. 2/287.

⁴⁶ วิสุทธิ. 3/102.

นิพพานท่านกล่าวไว้โดยแบ่งเป็น 2 คือ อัคคนิพพานและปรมัตถ-
นิพพาน กับสอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสสนิพพาน นิพพาน
ทั้งสองอย่างนั้น เสมอเท่าเทียมกัน โดยเป็นสภาวะที่ว่างจากอตฺตาและ
สิ่งที่เนื่องด้วยอตฺตาและ โดยสภาวะที่ว่างจากสังขาร⁴⁷

สพฺพานเนว สจฺจานิ อณฺเฏมณฺเฏสภาคานิ อวิตคโค
อตฺตตฺตณฺเฏโค ทฺวกรปฏฺิเวธโค จ.

สิ่งจะทั้งหลายทั้งปวงนั้นเทียว มีภาวะเสมอกันและกัน โดยความ
ไม่ผิดเพี้ยน โดยความเป็นภาวะที่สุคว่างจากอตฺตา และ โดยความเป็น
ภาวะที่แทงตลอดได้ยาก⁴⁸

นิพฺพานสฺส จ สฺวณฺเฏตฺตา อนตฺตตฺตา จ อิมสฺมี ทฺวเย ปฏฺิโลมปริยาโย น วฺตุโค.
เพราะนิพพานเป็นความว่าง และเป็นอนัตตา ท่านจึงไม่กล่าวคำ
เรียกเปลี่ยนเป็นตรงข้ามในสองคำนี้⁴⁹

ข้อความที่ยกมาแสดงนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึงอริยสัจจ์ 4 ว่าเป็นภาวะ
ที่ปราศจากอตฺตา โดยเรียกอริยสัจจ์ข้อที่ 3 คือ นิโรธว่า นิพพานนั่นเองหมายถึงอมตบพแล้ว
สรุปว่า ความว่างในอริยสัจจ์ 4 เป็นดังที่กล่าวมาคือเสมอกันในแง่ที่ว่างจากอตฺตาและสิ่งที่
เนื่องด้วยอตฺตา อริยสัจจ์ 4 ข้อเป็นกฎที่เป็นไปตามธรรมชาติซึ่งเป็นไปตามความเป็นจริงของ
มันตามธรรมชาติ พระพุทธเจ้ากล้ายืนยันพระองค์เองว่าได้ตรัสรู้ และเป็นพระสัมมาสัมพุทธ
เจ้า เพราะได้ตรัสรู้แจ้งในอริยสัจจ์ 4 นี้ โดยทรงยืนยันว่า ชาติ คือการเกิดของพระองค์สิ้น
สุดแล้ว การเกิดในภพนี้เป็นการเกิดครั้งสุดท้ายของพระองค์ ถ้าจะกล่าวสรุปรวบยอดคือ

⁴⁷ ปฏิส.อ. 2/286.

⁴⁸ วิสุทธิ. 3/105.

⁴⁹ ปฏิส.อ. 2/369.

เพราะพระองค์ได้ตรัสรู้ริยศัจ 4 พระองค์จึงบรรลุภาวะแห่งอนัตตา ซึ่งว่างจากอัตตา ว่างจากความยึดมั่นหรืออุปาทานในเบญจขันธ์ว่ามีอัตตา ภาวะที่กล่าวถึงนี้คือภาวะแห่งนิพพาน ถือเอาตามหลักมติพุทธปรัชญาเถรวาทจะให้ความว่า สังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา หรือสูญญตา อสังขตธรรมคือนิพพานเป็นสูญญตา ในบาลีปฏิสัมภิทามรรค แสดงไว้ว่า

.. .ปญฺจกฺขนฺธํ สุญฺญํ โค ปสฺสํ โค....ปญฺจนํ ขนฺธานํ นิโรโธ
 ปรมํ สุญฺญํ นิพฺพานํ นคิ ปสฺสํ โค. . .ปญฺจกฺขนฺธํ อนคฺตํ โค. . .
 .. .เมื่อพิจารณาเห็นเบญจขันธ์โดยความเป็นสูญญ (ว่าง). . .เมื่อพิจารณา
 เห็นว่าความดับแห่งขันธ์ 5 เป็นนิพพานว่างอย่างยิ่ง⁵⁰

ข้อความจากพระสูตรนี้ บอกให้ทราบว่า การพิจารณาเห็นขันธ์ 5 ความดับแห่งขันธ์ 5 โดยความเป็นของว่าง โดยความเป็นอนัตตา เป็นภาวะแห่งนิพพานที่ว่างอย่างยิ่ง คือเป็นภาวะแห่งการไม่มีอัตตาหรือว่างจากอัตตา

จะเห็นได้ว่าตามข้อความที่กล่าวมาข้างต้น พุทธปรัชญาเถรวาท อาศัยการพิจารณาแยกส่วนประกอบของสรรพสิ่งในโลกออกเป็นขันธ์ 5 และพบว่าขันธ์ 5 แต่ละขันธ์ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา หรือสูญญตา พุทธปรัชญามีทรรศนะว่า สรรพสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นเพราะอาศัยการประชุมกันของเหตุปัจจัย เมื่อพิจารณาแยกแยะแล้วจึงไม่มองเห็นสิ่งใด ๆ ที่ดำรงอยู่อย่างเป็นอิสระโดยตัวเอง พุทธปรัชญาเถรวาทจึงสรุปว่า สรรพสิ่งทั้งหลายเป็นอนัตตา ความคิดเรื่องอนัตตา ก็คือความคิดเรื่องสูญญตานั้นเอง เพราะพุทธปรัชญามองโลกและชีวิตว่าปรุงแต่งหรือเป็นไปด้วยเงื่อนไข ซึ่งเกิดจากขันธ์ 5 ซึ่งไม่มีอัตตาโลกและสรรพสิ่งจึงเป็นภาวะที่ว่าง คือว่างจากอัตตาและสิ่งทีเนื่องด้วยอัตตาดังที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระอานนท์ว่า เรากล่าวว่า โลกว่าง โลกว่าง เพราะว่างจากอัตตาและสิ่งทีเนื่องด้วยอัตตา (สูญญํ อคฺตฺนํ วา อคฺตฺนิเยน วา)

⁵⁰ พุ.ปฏิบัติ. 31/735.

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า พุทธปรัชญาเถรวาท ใช้คำว่า นิพพาน อนัตตา และ
 สัจจธรรมในความหมายเดียวกัน (Synonym) ดังพระอรหันตเถระได้สรุปไว้เป็นคาถา
 ประพันธ์มีความหมายแห่งสัจจธรรมไว้ว่า พึงทราบสิ่งเหล่านี้ทั้งหมดโดยปรมัตถ์ ว่าง
 (สัจจธรรม) เพราะ ไม่มีผู้เสวย ผู้ทำ ผู้ดับ และผู้ไป ดังต่อไปนี้

ทุกขเว หิ น โภจิ ทุกขิโต
 การโก น กิริยา น วิชชติ
 อตฺถิ นินฺนุตฺติ น นินฺนุตฺโต ปฺมา
 มกฺกมตฺถิ คมโก น วิชชติ
 ทุกข์มีอยู่แท้ แต่ไม่มีผู้ทุกข์
 การกระทำมีอยู่ แต่ผู้กระทำไม่มี
 นิพพานมีอยู่ ผู้นิพพานไม่มี
 มรรคมีอยู่ แต่ผู้เดินทางไม่มี⁵¹

ข้อความตอนแรกกล่าวถึงทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค โดยสมมุติโวหารจึงว่ามีอยู่
 ตอนหลังกล่าวโดยปรมัตถ์สิ่งจะ ไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา ทุกอย่างเป็นอนัตตาและ
 สัจจธรรม

ประเด็นสำคัญอย่างหนึ่งที่จะลืมไม่ได้คือ เมื่อกล่าวถึงทรรศนะของพุทธปรัชญา
 ที่มองโลกและสรรพสิ่งเป็นอนัตตาหรือสัจจธรรม มีหลักธรรมอยู่ 3 อย่าง หลักใหญ่ ๆ คือ
 ชั้น 5 ไตรลักษณ์ และปฏิจกสมุปบาท ที่พุทธปรัชญาใช้อธิบายสรรพสิ่งในจักรวาล ชั้น 5
 และไตรลักษณ์ ได้กล่าวถึงมาแล้ว ต่อไปจะกล่าวถึงหลักธรรมเกี่ยวกับปฏิจกสมุปบาท

⁵¹ วิสุทธิ. 3/101.

ปัจจัยสมุปบาทธรรม

หลักปัจจัยสมุปบาท (Dependent Origination) เป็นหลักธรรมที่สำคัญมาก พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้เป็นคำรับรองว่า

โย ปัจจัยสมุปบาทํ ปตฺสติ โส ธมฺมํ ปตฺสติ
 โย ธมฺมํ ปตฺสติ โส ปัจจัยสมุปบาทํ ปตฺสตีติ.
 ปัจจัยสมุปฺปนฺนา โข ปนิเม ยทิตฺถํ ปญฺจูปาทานกฺขนฺธา
 โย อิมํสุ ปญฺจํสุ อูปาทานกฺขนฺธํสุ ฉนฺโท อาลโย
 อนฺนโย อหฺมึตฺตํ โส ทฺถกฺขสมฺมตฺตโย โย อิมํสุ ปญฺจํสุ
 อูปาทานกฺขนฺธํสุ ฉนฺตฺรคฺวินโย ฉนฺตฺรคฺคฺคฺปฺพานํ
 โส ทฺถกฺขนิโรธโรติ.

ผู้ใดเห็นปัจจัยสมุปบาท ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปัจจัยสมุปบาท ดังนี้. ก็ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น เหล่านี้ (ปัจจัยสมุปฺปนฺนา) คือ ปญฺจูปาทานกฺขนฺธํ ความพอใจ ความอาลัย ความยินดี ความหมกมุ่น ในอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ใด อันนั้นชื่อว่าทุกขสมุทัย การกำจัดความกำหนัดด้วยสามารถแห่งความพอใจ การละความกำหนัดด้วยสามารถความพอใจในอุปาทานชั้น 5 เหล่านี้ใด อันนั้นชื่อว่าทุกขนิโรธแล.⁵²

ข้อความในพระสูตรนี้ แสดงให้เห็นว่า เมื่อมองโลกและชีวิตด้วยความเข้าใจว่าเป็นการเกิดขึ้นและดับไปตามกระแสเหตุปัจจัย หรือดำเนินไปตามเงื่อนไข ก็มองด้วยสายตาหรือมีทรรศนะประกอบด้วยหลักปัจจัยสมุปบาท ก็จะมองเห็นธรรมชาติตามความเป็นจริงว่า ธรรมชาติมีความเป็นภาวะว่างเปล่าคือสุญญตา และด้วยการไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่เกิดจากการปรุงแต่งของชั้น 5 ว่าเป็นอัตตาให้เกิดทุกข์และเมื่อนั้นความพ้นจากทุกข์(ทุกขนิโรธ)ก็จะมีได้. สรรพสิ่งทั้งหลายย่อมดำเนินไปเพราะเหตุปัจจัยประชุมกันเข้า

⁵² ม.ม. 12/346.

และดับสลายไปก็เพราะเหตุปัจจัยดับสลาย ดังภาษิตของพระเสลาภิกษุณีว่า

ร่างนี้ไม่มีใครสร้าง ตัวตนนี้ไม่มีใครบันดาล อาศัยเหตุมันก็มีขึ้น
เพราะเหตุสลายมันก็ดับไป⁵³

การประชุมกันแห่งเหตุปัจจัยไม่ให้เกิดขึ้น โดยบังเอิญแต่ดำเนินไปตามกฎ ปฏิจ-
สมุปบาท หลักปฏิจสมุปบาทที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ซึ่งยอมรับกันทั่วไปในวงการผู้รู้
ฝ่ายพุทธปรัชญามี 2 หลักด้วยกันคือ หลักทั่วไปหรือหลักสากลที่เป็นตัวบท และหลัก
ประยุกต์สำหรับแจกแจงหัวข้อธรรมแต่ละหลักแบ่งเป็น 2 ส่วนส่วนที่หนึ่งแสดงกระบวนการ
การเกิดเรียกว่า สมุทัยวาร ส่วนที่ 2 เป็นกระบวนการดับ เรียกนิโรธวาร ดังจะยกมาแสดง
ไว้ในที่นี้⁵⁴

หลักสากล (Universal Law) อธิบายกระบวนการเกิดดับของสรรพสิ่งในจักรวาล
ทั้งรูปธรรมและนามธรรม หลักข้อนี้เรียกอีกชื่อว่า “อิทัปปัจจยตา” ดังนี้

อิมสุมี สติ อิทั โหติ	เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
อิมสุสุปาทา อิทั อุปฺปชฺชติ	เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด
อมสุมี อสติ อิทั น โหติ	เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
อิมสุส นิโรธา อิทั นิรุชฺชติ	เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ. ⁵⁵

⁵³ ส.ส. 15/170.

⁵⁴ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, 2538) หน้า. 81

⁵⁵ ส.น. 16/33.

หลักสากลนี้บอกให้ทราบว่า ถ้าสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น ต้องมีเหตุปัจจัยทำให้เกิดกรรมของสิ่งต่าง ๆ ไม่มีสิ่งใดเป็นอิสระ มันต้องอาศัยสิ่งอื่น ๆ หรือเงื่อนไขอื่น ๆ ความมีอยู่ของสิ่งหนึ่งเกี่ยวเนื่องด้วยเหตุปัจจัยเสมอ ความไม่มีอยู่ การดับสลายของสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็เนื่องจากเหตุปัจจัยนั้น ๆ ดับไป สิ่งต่าง ๆ จะเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับไป ย่อมมีเหตุปัจจัยเป็นผู้กำหนด ภาวะที่ทุกสิ่งอาศัยกันและกันเพื่อเกิดขึ้นดำรงอยู่และดับไปอยู่เสมอแสดงถึงการไร้แก่นสารในตัวเอง ในแง่นี้ ปฏิจจนสมุปบาทจึงเป็นหลักที่แสดงถึงความเป็นอนัตตาและสุญญตา นั้นเอง

หลักประยุกต์ หลักการข้อนี้ เป็นการนำเอาหลักสากลมาอธิบายกระบวนการเกิดดับของสิ่งมีชีวิต โดยเฉพาะมนุษย์ หลักการข้อนี้ใช้อธิบายเฉพาะสิ่งที่มีวิญญาณเท่านั้น หลักข้อที่หนึ่งคือ หลักสากลอธิบายกระบวนการเกิดดับของสรรพสิ่งได้ทั้งมีชีวิตและไม่มีชีวิต หลักประยุกต์เป็นการอธิบายกระบวนการเกิดดับซึ่งเป็นไปทางจิต ดังที่จะยกมาแสดงต่อไปนี้ (ก) สายสมุทัยทวาร คือสายเกิด (ข) สายนิโรธวาร คือสายดับ

ก. วิชชาปจฺจยา สงฺขารา	เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
สงฺขารปจฺจยา วิญญาณํ	เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
วิญญาณปจฺจยา นามรูปํ	เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
นามรูปปจฺจยา สฬายคณํ	เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายคณะจึงมี
สฬายคณปจฺจยา ผสฺสโต	เพราะสฬายคณะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
ผสฺสปจฺจยา เวทนา	เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
เวทนาปจฺจยา ตณฺหา	เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
ตณฺหาปจฺจยา อุปาทานํ	เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
อุปาทานปจฺจยา ภโว	เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
ภวปจฺจยา ชาติ	เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
ชาติปจฺจยา ชรามรณํ	เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี
โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปาयाสา	ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์
สมุภวนฺตํ	โทมนัส และความคับแค้นใจจึงพร้อม

เอวมตฺสฺส เกลวสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวง
สมฺมทโย โหติ. นี้จึงมีได้ด้วยประการฉะนี้

- ข. อวิชฺชาเย เตวฺว อเสสวโรคา นิโรธา เพราะอวิชาสารอกดับไปไม่เหลือ
สังฺขารนิโรธา สังฺขารจึงดับ
สังฺขารนิโรธา วิญฺญาณนิโรธา เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
วิญฺญาณนิโรธา นามรูปนิโรธา เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
นามรูปนิโรธา สหฺยตฺตนนิโรธา เพราะนามรูปดับ สหฺยตฺตนะจึงดับ
สหฺยตฺตนนิโรธา ผสฺสนิโรธา เพราะสหฺยตฺตนะดับ ผสฺสสะจึงดับ
ผสฺสนิโรธา เวทฺทานิโรธา เพราะผสฺสสะดับ เวทนาจึงดับ
เวทฺทานิโรธา ตณฺหา นิโรธา เพราะเวทนาดับ ตณฺหาจึงดับ
ตณฺหา นิโรธา อุปาทานิโรธา เพราะตณฺหาดับ อุปาทานจึงดับ
อุปาทานิโรธา ภว นิโรธา เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
ภว นิโรธา ชาตฺติ นิโรธา เพราะภพดับ ชาตฺติจึงดับ
ชาตฺติ นิโรธา ชรามรณํ เพราะชาตฺติดับ ชรามรณะ(จึงดับ)
โสภปริเทวทุกฺขโทมนสฺสอุปายาสา ความโสภความคร่ำครวญ ทุกฺข
นิรุชฺฌนฺติ โทมนัส ความคับแค้นใจก็ดับ
เอวมตฺสฺส เกลวสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้
นิโรธา โหติ. ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.⁵⁶

⁵⁶ ต.น. 16/1-3.

ความหมายขององค์ธรรมในปัจฉิมรูปบาท⁵⁷

1. อวิชา ความไม่รู้ ไม่รู้ตามความเป็นจริง การไม่ใช่ปัญญา
2. สังขาร ความคิดปรุงแต่ง เจตน์เจานงค์ จิตนิสัย และทุกสิ่งที่จิตสั่งสม
อบรมไว้
3. วิญญาณ ความรู้ต่อโลกภายนอก ต่อเรื่องราวในจิตใจ สภาพพื้นจิต
4. นามรูป องค์ภาพพ ส่วนประกอบของชีวิตทั้งกายและใจ
5. สหายนะ สื่อแห่งการรับรู้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
6. ผัสสะ การรับรู้ การติดต่อกับโลกภายนอก การประสบอารมณ์
7. เวทนา ความรู้สึกสุข ทุกข์ สบาย ไม่สบาย หรือเฉย ๆ
8. ตัณหา ความอยาก คืออยากได้ อยากเป็น อยากคงอยู่ตลอดไป
อยากเลี้ยง หรือทำลาย
9. อุปาทาน ความยึดติดถือมั่น ความผูกพันถือค้ำไว้ใจ ใฝ่นิยม
เทิดค่า การถือรวมเข้ากับตัว
10. ภพ ภาวะชีวิตที่เป็นอยู่ เป็นไป บุคลิกภาพ กระบวนพฤติกรรม
ทั้งหมดของบุคคล
- 11.ชาติ การเกิดมีตัวตนที่คอยออกรู้หรือรับเป็นผู้กระทำภาวะชีวิตนั้น
เป็นเจ้าของบทบาท ความเป็นอยู่เป็นไปนั้น ๆ
12. ชรามรณะ การประสบความเสื่อม ความไม่มั่นคง ความสูญเสียนจบสิ้น
แห่งการที่ตัวได้อยู่ครอบครองภาวะชีวิตนั้น ๆ

โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะ = ความเศร้าใจ เหี่ยวแห้ง-
ใจ คร่ำครวญ เจ็บปวดครวคร่ำ หวนไห้ น้อยใจ สิ้นหวัง กัดแค้นใจ คืออาการ
หรือรูปต่าง ๆ ของความทุกข์ อันเป็นของเสียมิพิษที่ค้ำค้ำหมักหมมกดดันอัน
อยู่ภายในซึ่งจะคอยระบายออกมา เป็นทั้งปัญหาและปมก่อปัญหาต่อ ๆ ไป

⁵⁷ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). พุทธธรรม (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัยพิมพ์, 2538), หน้า 150.

หลักปฏิจจนูปบาทนี้ แสดงให้เห็นว่าเป็นหลักการที่สำคัญที่สุดในลักษณะทางปรัชญาของพุทธศาสนา เป็นหลักอภิปรัชญาที่อธิบายความจริงของปรากฏการณ์ต่าง ๆ ในโลก หลักปฏิจจนูปบาทถือว่า ช่วงขณะของความจริงทุก ๆ อย่างอาศัยกันเกิดขึ้นอย่างมีเหตุปัจจัย สิ่งทั้งปวงดำรงอยู่เท่าที่มันมีเหตุปัจจัยเพียงพอ ความเป็นเช่นนั้นมิใช่อะไรอื่นเลย นอกจากความมีเหตุปัจจัยเพียงพอของสิ่งนั้น (efficiency) และสิ่งนี้เองที่เรียกว่าเหตุสร้างสรรค์ (Creative cause) ความมีอยู่แท้จริงเป็นเพียงชั่วขณะ ฉับไฉน เหตุที่แท้จริงก็ฉับนั้น เป็นเพียงชั่วขณะอย่างเดียวกัน ตามธรรมชาติของพุทธปรัชญาเถรวาทแล้ว การดำเนินไปของกระบวนการของโลกเป็นสิ่งที่ไม่มีใครสร้างขึ้น เป็นเพียงสักแต่ว่าธาตุ ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีตัวตนเราเขา จึงไม่มีตัวตนของผู้กระทำ เป็นเพียงกระแสของความเป็นไปตามเหตุปัจจัยโลกและสรรพสิ่ง จึงไม่มีสาระแท้หรืออัตตา จึงกล่าวว่าเป็นอนัตตา หรือสุญญตา คือว่างจากตัวตน ควรกล่าวไว้ที่นี้ว่า ปฏิจจนูปบาทมีความสัมพันธ์กับหลักธรรมที่สำคัญอีกข้อหนึ่งคือ อริยสัจ 4 ความสัมพันธ์ระหว่างหลักธรรมสองข้อนี้ มีพระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ทุกขนิโรธอริยสัจเป็นไฉน? แม้ชาติก็เป็นทุกข์ ชรา . . .
มรณะ . . . โสกะ . . . ปริเทวะ . . . ก็เป็นทุกข์ โดยสรูป อุปาทานขันธ 5 เป็นทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ทุกขสมุทัยอริยสัจเป็นไฉน? เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัยวิญญาณจึงมี . . . เพราะชาติ เป็นปัจจัย
จึงมี ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะ . . .

ภิกษุทั้งหลาย ทุกขนิโรธสัจเป็นไฉน? เพราะอวิชชาสාරอกดับไปไม่
เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับวิญญาณจึงดับ . . . เพราะชาติดับ ชรา
มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงดับ . . .

ภิกษุทั้งหลาย ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจเป็นไฉน? อริยมรรค
มีองค์ 8 คือ สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ
สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ...⁵⁸

⁵⁸ ที.มหา. 10/115.

พระสูตรที่อ้างมานี้ แสดงให้เห็นว่า ปฏิจสงมุปบาทและอริยสังข์ 4 เป็นเรื่องเดียวกันคือเป็นหลักธรรมที่อธิบายกระบวนการเกิดดับของสรรพสิ่งตามเหตุปัจจัย เพียงจุดที่อธิบายเน้นความต่างกัน คือ ปฏิจสงมุปบาทเน้นอธิบายกระบวนการเกิดดับของสิ่งทั้งปวงตามที่เป็นไปโดยภาวะของมันเอง ส่วนอริยสังข์ 4 เน้นอธิบายกระบวนการเกิดดับที่เป็นปัญหาซึ่งเกี่ยวข้องกับปัญหาชีวิตมนุษย์เท่านั้น ปัญหานั้นคือ ความทุกข์ และการขจัดความทุกข์คือเป้าหมายสูงสุดของพุทธปรัชญา เรียกว่า นิพพาน หมายถึงภาวะที่ไร้อึดตายทุกอย่าง มีความสงบ ว่างจากอุปาทานทั้งปวง กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ สุญญตานั้นเอง

จากหลักธรรมสำคัญ ๆ ที่กล่าวมา เช่น เบญจขันธ์ อสังขตธรรม อริยสังข์ 4 ปฏิจสงมุปบาท อนัตตา สุญญตานิพพาน ทำให้สามารถมองเห็นโลกทรรศน์ของพุทธปรัชญาเถรวาทได้ชัดเจน และในทรรศนะของผู้วิจัย เห็นว่ามีคำอยู่หลายคำที่สามารถใช้สรุปโลกทรรศน์เชิงอภิปรัชญาและศาสนาของพุทธปรัชญาให้เป็นมโนทัศน์ คือความเข้าใจได้อย่างเดียวกัน คำว่า นิพพาน อนัตตา และสุญญตานิพพาน โดยที่สามารถจะสรุปด้วยหลักธรรมอันเป็นหัวใจของพุทธปรัชญาได้ว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา หรือสุญญตานิพพาน ในที่นี้ นิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพุทธปรัชญาที่เป็นสุญญตานิพพานคือมีภาวะว่างเปล่าด้วยพุทธพจน์ว่า นิพพานํ ปริมํ สุญญํ นิพพานคือความว่างอย่างยิ่ง หรือภาวะที่ว่างอย่างขอดเยี่ยม คือนิพพานตามความหมายที่ได้วิเคราะห์มา

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย